

Régi torockói sírkövek

(Kivonat)

A Birgej – a torockói temető – sírkövei hú tükörképei a kétszáz-háromszáz év előtti falu sajátos gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyainak. A feliratok lapidáris rövidsége természetesen kizárja az egyéb írásos források értékével való összevetés lehetőségét, ám egy-két adatuk szerencsésen kiegészíti az oklevelek tudósításait, módot ad a temető történetének a felvázolására és megerősíti a jobbágyfalu sokszínű szerkezetéről kialakított képünket. Az alábbiakban a sírkövek egy részének leírását adjuk. A 17-18. századból származók felirata hiánytalanul helyet kapott. A nagyobb számú múlt századi emlékeket megrostálva, csak azokat mutatjuk be, amelyek szövege a helytörténet-írás számára hasznosítható tudósítással szolgál.

A torockói temető iránti tudományos érdeklődés egynidőben a falu néphagyományait feltáró és közkinccsé tevő néprajzi kutatással. JANKÓ János leírta a helyi temetkezési szokásokat, s néhány népköltészeti terméknek minősített sírfeliratot is feljegyzett.¹ A sírásásnak a közzetani viszonyoktól meghatározott módjára többen is kitértek.² A székelyföldi s a kalotaszegi temetőkben fellelhető népművészeti értékek párját kereső KÖRÖSFŐY-KRIESCH Aladár viszont csalódottan jegyezte meg: „A sírok mellett se értékes fejfákat, se pedig érdekes sírköveket nem találtunk.”³

Bizonyos fenntartással elfogadható ez a néprajzi fogantatású megállapítás, a történésznek azonban feltétlenül meg kell vétőznia. A Birgej –

a torockói temető – sírkövei hú tükörképei a kétszáz-háromszáz év előtti falu sajátos gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyainak. A feliratok lapidáris rövidsége természetesen kizárja az egyéb írásos források értékével való összevetés lehetőségét, ám egy-két adatuk szerencsésen kiegészíti az oklevelek tudósításait. Emberi pályákat, sorsokat villantanak fel, s egyúttal módot adnak a temető történetének a felvázolására.

A keresztény középkor törvényekben is rögzített⁴ szokásának megfelelően a torockóiak is évszázadokon át bizonyára a cinterembe, a templomkertbe temetkeztek. A szaporulat és a torockói viszonyok között fokozott mértékben érvényesülő helyszűke parancsának engedve, legkésőbb a 17. században új temetőhelyet kerestek. Erre kényszeríthették őket a templom újjáépítési munkálatai is.⁵ Átmenetileg – bizonyosság rá a helyi szájhagyomány és más falvak példája – alkalmasint kertjeikbe temették halottaikat. (Az egykori általános szokás késői csökevényeként a közelmúltban a mai temető szomszédságában húzódo kertek egyikében új sírkamrát ástak).

Az összefutó kertek végében nyitott sírok csoportosulásából két, esetleg több átmeneti temetőhely is kialakulhatott. Egyikük a falu északnyugati végében, a bányák felé vezető Fenyvesdomb-utca jobb oldali lankáján s a fölötte emelkedő dombon lehetett. Az itteni gyümölcsöskertekben évtizedekkel ezelőtt beomlott odúkból előbukkant leletanyag, a szomszédos házak falába épített s a kerítéseknek támasztott sírkövek, végül a Fenyvesdombon áoszt pincékhez kapcsolódó szájhagyomány alapján biztosan állítható, hogy a környéken lakók egykor itt hantolták el halottaikat.⁶ E sírkert korának a megállapításához az 1679-ből származó egyetlen ismert feliratos síremlék nyújt támpontot.

A temetőhely véglegessé válását meggátolta az a tény, hogy gazdaságilag jól hasznosítható helyen feküdt, ezért további terjeszkedése észszerűtlen lett volna. Ezzel szemben a Szentgyörgy utca házai mögött megbújó kertek meredek, köves talajú domboldalra futnak, amely éppen ezért kitűnően alkalmas több nemzedéket is kiszolgáló sírkamrák kialakítására. Kezdetben bizonyára csak a közeli telkek lakói temették ide elhunyt szerettei-

ket, de valamikor a 17-18. század fordulóján ez a terület a falu egyetlen temetőjévé vált.

Rendkívüli történéseknek kellett bekövetkezniük, hogy a falu egész lakosságának beleegyezésével sor kerülhessen az új temető helyének kijelölésére. Ilyen esemény volt az 1702. évi mozgalom, amelynek során a torockói jobbágyok a **Diploma Leopoldinum**ra s egyéb oklevelekre hivatkozva próbálták visszaszerezni szabadságukat. Kiszabadították jogtalanul elfogott bírójukat, megtagadtak mindenféle földesúri szolgálatot, s sérelmeik orvoslására küldöttséget menesztettek Bécsbe. Ám mindhiába. Az országgyűlés újólag visszautasította kérésüket, TOROCZKAI János kérése nyomán a császár RABUTIN tábornok parancsnoksága alatt katonaságot vezényelt ki a parasztok példás megbüntetésére. Ennek során 1702. november 17-én a templomkertbe terelt helybeliek elrettentésére a felkelés két vezetőjét, EKÁRT Andrászt és SZABÓ Gergelyt felakasztották, az előljárokkal hűségüket írtattak alá, s a nép féken tartására katonaságot szállásoltak a faluba.⁷ Elképzelhető, hogy a piactéren történt kivégzés után a kiszendevetteket a Szentgyörgy utcai kertek fölötti domboldalon földelték el. S néma tüntetésként ezentúl a jobbágyközösség egyetemlegesen e véráldozattal megszentelt földbe temette halottait. Így is történhetett...

Nem sokkal ezután, 1704-ben, Nagyenyed labanc pusztítását követően a város lakosságának egy része és a BETHLEN-kollégium diákja Torockón kapott menedéket. A gyűjtogatásból és mészárlásból megmenekültek soraiban aratott a halál, s gondoskodni kellett tisztességes eltakarításukról. Az unitárius vallású Torockó előljároi hozzájárultak a református nagyenyediek halottainak saját szertartásuk szerinti elhantolásához.⁸ E célra magántelkek nem jöhettek számításba, s így eshetett a választás a Szentgyörgy utcai kertek folytatását képező Birgejre.

Akárhogyan is történt, kétségbevonhatatlan adatok áttételesen igazolják az említett eseményeknek a köztemető születésében játszott szerepét. 1705-ös évszámot visel a Birgej legrégebb ismert sírköve, amelyet 1706-ból és 1712-ből származó újabb követnek. S szintén a 18.

század eleji kezdetekre utal a temető könnyebb megközelítését célzó sikátor megnyitására vonatkozó 1719. február 11.-i szerződés.⁹

E megállapodás értelmében EKÁRT János – földesura, TOROCZKAI Illés engedelmével – 25 magyar forintért zálogba adja a városnak a BOSLA Ferenc és BOTÁR alias SIMON András háza között húzódó Szentgyörgy utcai telkének egy részét. Az ilyenformán kihalított temetőre kijáró sikátor végében 3 magyar forint zálog fejében BÁLINT Ferenc is átengedett egy darab földet. A kerítés felállításának kötelezettsége fele részben a várost terhelte, elmulasztása esetén EKÁRT Jánosnak jogában állott a sikátor keresztülkterelése. Ez utóbbi feltétel teljesítésének elhanyagolása miatt EKÁRT János utódai elrekesztették a sikátort, ezzel megnehezítve a temető megközelítését. Újabb kölcsönök felvételét követően és az eklézsiaival szembeni tartozások fejében 1806. február 24-én, 1814. április 16-án és 1829. szeptember 7-én kötött további szerződésekben az előbbi feltételeket megújították, azaz a módosítással, hogy az utcai kapu elkészítése és jó karban tartása a városi előljároság, a felső kapu az eklézsia kötelessége, a kerítésről pedig a két testület együttesen gondoskodik.¹⁰

Tehát a temető fenntartásának a gondja – az 1719. évi szerződés bizonyossága szerint – eredetileg a városra hárult. „Hogy pedig a Communitás ezen tekintetben könnyebbíttessék, az Eklézsia Előljároi magokra vállalták” a sikátor fenntartásával járó egyes terheket (1814). Így alakult ki a temető fölötti kettős – városi és egyházközségi – birtokjog. Az egyházi főhatóság utasításai ismételten felhívták az eklézsia figyelmét a temető birtokjogát bizonyító oklevelek biztonságos őrzésére, a temető rendbentartására.¹¹

Egy 1840. évi leírás a következőképpen határozza meg a temető helyét: „Temetője vagyon az eklézsianak a város nyugati szélében, az úgynevezett **Bergen**, keletről a város széle, délről a szántóföldek végei, nyugatról az eklézsia Kis Bükki erdeje, és az úgynevezett Berg tető, északról felyül az irt erdő, alább a kijáró kertek vége.”¹²

A temető helyének többszöri megváltoztatása összefügghetett a magas halálozási arány-

számmal. Hatósági felmérések 1835-ben arra a megdöbbentő következtetésre jutottak, hogy „Torockón más helységek felett a férjfiaknak felette való idő előtti elhalások”. Az aggasztó férfi halandóság fő oka „rész szerént a gyermekeknek idejek felett vasmunkára való szoríttatások, rész szerint ifjan való megházasodások”. (A baj orvoslására helyi döntéssel megtiltották a 12 év alatti gyermekmunka alkalmazását és a 20 éven aluli legények házasodását).¹³

Nép- és gyermekbetegségek, járványok tizedelték visszatérő rendszerességgel a lakosságot. A 18. században évente átlag 30-40 halottat temettek. Az ennél jóval nagyobb számok mögött általában valamilyen járványra kell gyanakodnunk. Az 1757. szeptembere és 1758. szeptembere között pusztító „szörnyű dögös betegség” 119 életet követelt. 1767-ben 50 temetés volt, 20 gyermek himlőben hunyt el. 1770 három őszi hónapjában 31 személy halt meg. Az 1785. esztendő 102 halottját a Királyok könyvének könyörgésével búcsúztatta az anyakönyvvezető lelképásztor: „Considera pro his qui mortui sunt”. Az 1816. évi pestis idején összesen 85 halálesetet jegyeztek fel. 1830-1831-ben a kolera alatt az elhunytak száma 73-ra, illetve 43-ra emelkedett. Az 1836-os esztendő 68 temetése is valamilyen járványt sejtet.¹⁴ A 19. század második feléből ránk maradt pontosabb adatok szerint¹⁵ a halál leggyakoribb okai közt a tüdőbetegségek szerepeltek („szárazbetegség”, „tüdővész”, „aszkor”, „mellvíz”), gyermekeknel a torokgyulladás (1874-ben 17, 1875-ben pedig 27 halálesetet okozott a „roncsoló toroklob”) és a himlő (1853-ban 17), továbbá a kolera (1849-ben 50, 1873-ban 29).

A sajátos munkabalesetek áldozatainál ilyen bejegyzések olvashatók: „a bánya rászakadt”, „a bánya ütötte” (BOSLA Józsi ifjú ember 1768, LÁZÁR János 1806), „bányaomlástól megöletett” (LÁZÁR Ferenc 1780), „a havasban szénhelyben halt meg”, „in carbonario moritur” (TAKÁCS István, 1766), „a szénhelyről hozatattván haza, itthon megholt” (SZILÁGYI Simon 1783), „széncsináló, aki a havasban fa által megütetvén erőszakos halállal holt meg” (BORBÉLY Andor 1833), „a kohóban hertelen halt

meg” (DEMÉNY György 1783), „a verőben lévén, vízbe esett egy vízáradás alkalmával, s úgy halt meg” (a 61 éves idősb. KRIZA Gergely 1842). E sor végére kívánczik az alábbi temetési bejegyzés: „Miklósvári bodosi református DÁVID György, aki is vasért jövéni Torockóra, itten hertelen halállal meghalt, annorum 62” (1829).¹⁶ A nem mindennapi, ám a helyi természeti adottságokat hűen tükröző halálnemekre is találunk példát: „a vajorban fulladott” (TOBIS Ilona 1783); „az Aranyosba holt” (KRIZA János ifjú legény 1806); „az exameni innepélyre zöld ágat akarván szerezni a classis kiékesítésére, a Székelykövön egy sziklacsúcson létező fenyőbokrokért vakmerően kimászván, onnan szerencsétlenül leesett” (BOTH István 12 éves iskolás 1843).¹⁷

Talán a nagy társadalmi megmozdulások és a világgégek okozták a legfájdalmasabb veszteségeket. Lehet, hogy a Birgej sírbarlangjaiban kapott nyughelyet a kuruc-labanc időkbeli ismeretlen számú nagyenyedi áldozat. Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc második évében elhunyt 111 halott egy részéről kimerítő adatok hiányában csupán feltételezhető, hogy nemzetőrként, honvédként halt hősi halált, illetve az ártatlan áldozatok közé sorolandó. Kettejük „a haza szabadságharcában esett el”, néhányról pedig tudjuk, hogy „az oláhok által agyonveretve ... haltanak el”.¹⁸ Idegen földben pihen az első világháború 40 áldozata s az újabb világgégés 20 halottja, akiknek emléke előtt a templomkertben álló oszlop tiszteleg. Rendkívüli esetnek számít, hogy VERES Ferenc (1881-1954) és neje, MÉSZÁROS Kata (1885-1962) hősi halott fiúk nevét is felvésették a Birgejben emelt sírkövekre: „Itt álltunk emléket drága FERIKÉNKNEK kit a háború vihara elsodort s idegen földbe (sic!) alussza örök álmát”. Az OROSZ család sírkövébe foglalt fehér márványtábla felirata: „Ifju OROSZ János szül 1914 hősi halált h.1944”. A falu központjában helyet kapott hősök temetője az 1944. szeptember eleji harcok 25 szovjet és egy román katonájának nyújt örök nyughelyet. Még mindig várat magára a község határában elesett honvédek sírjainak illő megjelölése.

Koruk szerint a régi torockói sírkövek a következőképpen osztályozhatók: a 17. századot egyetlenegy képviseli, a következő századból hozzávetőleg 30 őrződött meg, míg a múlt században számuk ugrásszerűen megnőtt. Négy sírkő késő reneszánsz emlék: sallangoktól mentes, egyszerű, téglalap alakú előlapjuk van, gondosan faragott kapitális betűkkel, a tetejükön lévő ereszes kiképzésen „MONUMENTUM” felírással. Mintegy 30 darab 18. századi és 19. század eleji sírkő minden bizonnyal – a barokk ízléstől sem mentes – helyi munka. Erre utal az anyaguk, kezdetleges megdolgozásuk, amely jó részüket alig különbözteti meg a terméskőtől, hiszen mindössze az előlapjukat csiszolták le úgy-ahogy. Éppen ezért viszont néprajzi értékük vitathatatlan. Ugyanakkor újabb bizonyítékai annak a polgárosodás irányába mutató öntudatnak, amely ennek a korszaknak a bányász és vasműves torockói népet jellemezte. A helyi gazdasági fellendülés eredményeképpen a múlt század első évtizedeiben a késő barokk mellé betörték az újabb európai művészeti irányzatok, a klasszicizmus és a romantika jegyei, s ezzel az előző száz év kezdetleges torockói formanyelvének a helyét az Erdély-szerte divatos ízlés foglalta el. A jómód és a polgári öntudat újabb jele, hogy 1878-ban elkészült a legelső kriptá, amelyet századunkban továbbiak követtek, s az uniformizálódásnak ez a folyamata máig, a jellegtelen műkő és beton koráig vezet.

A kőfaragók személyét keresve, két válassz adódik. Az Erdély-szerte meghonosodott ízlésben készült sírkövek nagy részét minden bizonnyal a közeli városok kőfaragó műhelyei szállították. A 18. századi és a 19. század eleji helyi típusúak készítőit viszont bizonyára a kővilágától egyáltalán nem idegen bányászok körében kell keresnünk. Két sírkőnek a vésőt és kalapácsot ábrázoló foglalkozási jelvénye amellet érvel, hogy a múlt században egy ideig talán saját kőfaragója volt a falunak, aki feltehetőleg sírkőkészítést is vállalt. A közelmúltban elhunyt KRIZA András kezét dicséri az utóbbi fél évszázad jó néhány síremléke, mi több, munkái zömét távoli települések temetőiben állították fel. De ő a tudományát nem helyben szerezte, s emlékezete sze-

rint gyermekkorában a faluban senki sem foglalkozott kőfaragással. Ez a mesterség tehát Torockón nem honosodott meg, s ennek oka alighanem a megfelelő nyersanyag hiánya volt. A helyi kristályos mészlő nem olyan engedelmis, mint a puha hidasi, tartósságban pedig nem veszi fel a versenyt az időtálló gránittal vagy andezittel.

A helyi készítésű sírkövek nem csupán a kőfaragók munkái. Szembetűnő az ellentét, amely egyfelől a faragás törvényeinek nem engedelmeskedő helyi fejtésű kövek többségének darabossága, egyenetlen felülete, másfelől pedig a betűk gondos rajza között feszül. A számtalan betűösszevonás s a barokkos vonalvezetés – amely a 19. és a 20. század fordulóján állított kapubálványok felirataira is átöröklődött – azt tanúsítja, hogy vésés előtt a falu valamelyik írástudója megrajzolta a felirat vonalait. Ez az írástudó lehetett a falu papja, a rektor, az aranyváltó hivatal alkalmazottja, de Torockón nem ment ritkaságszámba a betűk világában otthonosan mozgó bányász és verős sem.¹⁹ S a szepírás SEBES Pál rektorsága idején a fiú- és a leányosztályban egyaránt a legrangosabb tantárgyak közé tartozott. Hogy a lányok-asszonyok sem voltak hiányában a rajz tehetségnek, azt meggyőzően bizonyítja a gyönyörű varrottások máig virágzó hagyománya.

Külön történeti és néprajzi értéket képviselnek a foglalkozási jelvények. Számuk nem túl nagy, s mindegyre fogy, mégis eléggé hűen tükrözik a falu társadalmának foglalkozások szerinti rétegződését.²⁰ Legtöbb a bányászjelvény, ám valamennyit évtizedekkel a torockói vasbányászat megszűnte után készítették. Múlt századi síremlék barokk oromzatába vésték a keresztbe tett kalapácsból és csákányból kialakított bányászjelvényt; a kő eredeti szövegét ma FARKAS András márványtáblája takarja (A). A HILDEBRAND házaspár sírboltjába temetett (1889) Alsó utcai GÖNDÖL János nevét és stilizált szívet közrefogó csákányt és kalapácsot mélyítettek az eredeti sírkő oromzatába (B). MÓRICZ Gergely 1899. évi síremlékén stilizált koszorú keretezi a leegyszerűsített jelvényt (C). KÓVÁRI Simon 1889-ben emelt sírkővén virágkoszorúba helyezték a két szerszám rajzát (D). MÓRICZ Geczi 1906-os síremlékének

rajzán levélkoszorú nyugszik a két bányászszekély nyelén (E). A vasváltó BORBÉLY Péter obeliskjén részletező pontossággal rajzolták meg a váltóeke keresztbe tett lapos- és hosszúvasát s a föléljük helyezett kerülőeke-vasat (F). A verősgazda BOSLA család kriptájának homlokzatán gondosan faragott domborműről néz le a stilizált levéllé alakult, keresztbe tett két hosszúvas s a rájuk fektetett kerülő laposvas (G).²¹ VERNES Istók síremlékén e három ekevas mértanira egyszerűsített vonalait hangulatos virágkoszorú keretezi (H). Ugyanennek a verőskovács-jelvénynek a rajza fedezhető fel az 1835-ben elhunyt SZÉKELY Márton monumentális barokk sírköve két sarkán (J). A KIRÁLY család 1879-ben állított síremléket a BORBÉLY Péter jelvényének mása díszíti (K). A CZEGLÉDI Andor sírkövén - hátlapjára utólag KORONKI Ferenc családjának szentelt márványlap került - a szűcsmester ködmönjeit ékesítő rozetták párja látható (L).²² A BOCZA család 1913-ban állított síremlékén pontosan megrajzolt ácsszerszámok - fejsze és bárd - vallanak a családfő foglalkozásáról (M). Kőfaragó-eszközök - kalapács és véső - rajzát viseli egy megsemmisített feliratú síremlék (N) és VARGA János sírköve (P). Két keresztbe tett kalapács utal a szintán kőfaragó SZENTMÁRTONI család foglalkozására (R). A falu múltjára vonatkozó előzetes ismeretek nélkül járva végig a temetőt, egyedül ezeknek a jelvényeknek az üzenete alapján, egy öntudatos kézműves közösség képét rajzolhatjuk meg. A múlt század második felétől bekövetkezett életmód-változással lépést tartanak a jelképek is: az utóbbi évtizedekben egyre több a sírkövekre vésett búzakalásznyaláb.

Az alább következő félszáznyi felirat mintegy fele olyan családra utal, amely gazdasági-társadalmi helyzeténél fogva a falu jobbágy-társadalmára fölé emelkedett vagy legalább is annak legfelső szintjén helyezkedett el, s megengedhette magának különleges, feltűnő síremlék állítását. Az egyszerűbbeknek, szegényebbeknek be kellett érniük egy durva terméskövel, amelybe esetleg néhány betűt róttak. A temető feliratos anyaga tehát mintegy megerősíti a jobbágyfalusi sokszínű szerkezetéről kialakított képünket.²³

Az alábbiakban a sírkövek egy részének leírását adjuk. A 17-18. századból származók felirata hiánytalanul helyet kapott. A Torockón készült sírkövek szövege ugyan nagyon rövid, de a levéltári adatok mellé állítva őket, lakonikus közlésük mélyebb társadalmi értelmet kap. A nagyobb számú múlt századi emlékeket megrostálva, csak azokat mutatjuk be, amelyek szövege a helytörténetírás számára hasznosítható tudósítással szolgál.²⁴

Sírköveleírások

1. A fenyvesdombi átmeneti temetőhely egyetlen ismert feliratos emléke hidasi mészkből faragott tipikus 17. századi álló sírkő. Előlapja 130 x 150 centiméteres téglalap, tetején kiugró párkánnyal. 1973-ig DEMÉNY István kovácsmester 215. szám alatti telkének sövénykerítése előtt a kerékvető szerepét töltötte be, akkor egy tehergépkocsi letörte a talapatáról, s ma az udvaron várja további sorsát. Az időjárás viszontagságai megrongálták, barbár kezek a közepébe lyukat fűrtak, ennek ellenére alakja s a betűk vonalvezetése megőrizte eredeti szépségét.

[MO]NUMEN[TUM] / IT FEKszik AZ U[R] / BAN 1679 ÉLETÉNE[K] / [...] ESZ[TEN]DEJÉBE[N] / [BOL]DOGUL KIM[ULT] / [GÖN]DÖL FEREN[TZ] / [KED]VES HÁ[ZAS] / [TÁ]RSÁVAL PE[TRI ?] / [IL ?]KOVAL ... / [...] MULT KI I[6..] / [É]LETÉNEK 60DIK E[SZ] / [TE]NDEÉBEN KIK[NEK] / IS[TE]N ADGYON IO FEL / TÁMADÁST

A férj családnevének kiegészítése nem ütközik nehézségbe, hiszen egykor a jellegzetes torockói nevek közé tartozott. Az ezüsttermelés visszaesésének okait kivizsgáló 1638. évi eljárás során a 123 tanú között több GÖNDÖL is szerepelt (András, István, Mihály, Miklós, Pál). Az urak azzal gyantásították jobbágyaikat, hogy sorozatosan megkárosították őket. Egyik vallomás szerint "GÖNDÖL Mihály egy darabcsa afféle követ az bányából kijüvén talált az földön s felvötte". Egyértelműbb vélemény szerint „GÖNDÖL Mihály az ezüsbányából ezüstnek való követ lopott el” (A csökkenés igazi oka azonban a telér kimerülése volt: „Az urak valóban miveltek az bányát, de Isten elvötte az áldást róla”).

1654-ben a kocsmáltatás helyi szokásjogát vizsgáló kihallgatás során a rokonság több tagja, köztük a 32 éves „GÖNDÖL Mihály középső” is vallomást tett.

A GÖNDÖL utódok egyike birtokperbe keveredett. 1722-ben GÖNDÖL András, TOROCZKAI Péter jobbágya, felesége révén, akinek apja TOROCZKAI Zsigmond jobbágya volt, el akarta nyerni egy rét birtokjogát. De a vármegyei filiális szék – a jobbágyok fellebbviteli fóruma – megerősítette az úriszék vissza-

utasító határozatát, döntését azzal indokolva, hogy „az utó való rend szerint meg nem engedtetik, hogy egyik úr részről az másik úr részire az leányág általmenjen”.

A 17-18. században tehát kiterjedt GÖNDÖL rokonsággal számolhatunk. A Birgej két sírkövén is nyomot hagyott a család. Ám napjainkra magva szakadt.

A feleség feltételezhető neve ritka ugyan, de a 18. századtól máig folyamatosan adatolható. Az Ilkó becézőnév használatára ugyancsak a 18. századból vannak forrásaink.²⁵

2. A Birgej legrégebb ismert sírköve. 1970-ben a Szentgyörgy utca 307. számú telek kertjének a temető felé eső kőkerítésében volt, ma az udvaron hever. Eléggé szabályos hasáb alakú (60 x 34 x 24 cm). Előlapján a kezdetlegesen vésett feliratot mélyített keret övezi. Az évszám után egy betű elmosódott nyoma s egy bizonytalan jel következik.

IT F(EK SZIK) / MO(RICZ) AN(...) / 1705 [...?]

A családnév kiegészítéséhez nem fér kétség, a MÓRICZ családról a 17. századig visszamenőleg tudunk, s Torockón ma is él a név. A keresztnév helyreállításához viszont nem rendelkezünk a 17-18. század fordulójáról kezdetlegesen vésett feliratot mélyített keret övezi. Az évszám után egy betű elmosódott nyoma s egy bizonytalan jel következik.

3. A Birgej második legidősebb sírköve a fenyvesdombi emlék hagyományát folytatja: reneszánsz ízlésű ereszes hasáb. Előlapja 70 cm magas és 60 cm széles, ám töredékes, hiányzik az alja, s a megőrződött rész is négy darabból áll. Néhány megszkott ligatura s az általában használtaknál kisebb méretű betű beszúrása teszi hangulatosabbá a felirat tükrét.

[ITT NYV]K SZIK AZ / [VRBAN B]OLDOG[VL] / KI[MULT E]KART I[LONA ?] / ASZSZONY S[I-MOJN] / MIHÁLY [URAJM]NA ?]K / KEDVES HÜ-TES TÁR / SA [A]NNO D(O)M(I)NI [1]706 / [A]ET[A]TIS S[VAE] 30

A fiatalasszony vezetéknevének kiegészítése nem igényel különösebb fejtörést, hiszen a német eredetű EKÁRT a gyakori torockói nevek közé tartozott. Az 1638. évi kivizsgálás során a rokonság hét felnőtt tagja szerepelt a tanúk között. S hasonlatosan a vasműves falu férfi lakóinak többségéhez, ők is vasbányászatból és -feldolgozásból éltek. Egy 1675-ben kelt testimonialis levél tanúsítja, hogy EKÁRT Ferenc eladott EKÁRT Mihálynak „tiznöt számú vascsináló verőt 11=tizenegy forintért, az felső verőben, örök áron, fiúról fiúra hihatatlantul”. S az utódoknak is a vas biztosította a mindennapi kenyeret. 1770-ben a vidalyi határban két új bányát nyitó hús torockói bányász között négy EKÁRT szerepelt.

A család köztiszteletnek örvendő tagjai kivették részüket a közügyek intézéséből. AZ 1694-ben bí-

róvá választott EKÁRT Mihályt, TOROCZKAI Mihály jobbágyát, azzal a váddal idézték a vármegyei filiális szék elé, hogy a falu engedett elfutni egy körözött tolvajt. A bírói végzés szerint, amennyiben tizenöt napon belül nem állítják elő a szökevényt és nem igazolják ártatlanságukat, a falu lakóinak 500 forint büntetést kell kifizetniük.

EKÁRT András bányászlegény személyében a család adta az 1702-es megmozdulás egyik mártírját, s Péternek jutott az a terhes tisztesség, hogy ötödmagával hitese polgárként aláírja a torockói jobbágyok további szolgásgát szentesítő hűséglevelét.

Ilyen előzmények után szinte természetes, hogy az EKÁRTok – a falu egész népével együtt – valamennyien részt vettek a II. RÁKÓCZI Ferenc vezette kuruc szabadságharcban. A torockói ifjúság soraiból mintegy hetvenen – köztük EKÁRT János, Ferenc, Mihály, István és János „kisebb” – karddal, puskával a kezükben küzdöttek a fejedelem „Pro libertate” feliratú zászlai alatt. Nagyobb részüket VAY László lovas ezredében szolgált. Az otthonmaradottak karddal, puskával, golyóval látták el a kuruc hadsereget, s a jó minőségű vasért országszerte ismert falu a fegyvergyártás egyik fontos központjává vált.

Életkora alapján feltételezhető, hogy a sírfeliratban szereplő Ilona bátyja-unokabátyja volt EKÁRT Gergely, aki - más eklézsiákban teljesítette szolgálat után - épp a kuruc szabadságharc leverésének évében, 1711-ben tért haza, s lett szülőfalujának papja. 1740-ig szolgált, s 79 évesen temették el - alkalmasint a Birgejbe - azt az embert, aki mert és tudott próféta lenni a maga hazájában.

Jelentőségteljes a PÁL alias EKÁRT János sorsa. Ismeretlen okból kifolyólag ifj. TOROCZKAI Péter 1714-ben elfogatta és börtönbe vetette, ahonnan csak kezeség fejében sikerült szabadulnia, s az ura, TOROCZKAI László törvényes úton igyekezett ártatlan jobbágyának elégtételt szerezni. Ám TOROCZKAI Péter tovább zaklatta áldozatát. A következő évben a maga és a TOROCZKAI család nevében azzal a koholt váddal állította a vármegyei filiális széke elé, s kérte halálbüntetés kimondását, hogy osztályostársával, IMREH Jánossal egyetemben „az város pecsétit ellopván, Albát [fogalmazványt - V.Z.] csináltak olyan intentummal, hogy azt vagy a váradi püspökhöz vagy Rómába a pápához vigyék, csak megnevesítse őket, papistákká lészenek”. Úgy tűnik, a törvényszék nem fogadta el a megalapozatlan vádat. A történet újólag igazolja, hogy nemcsak a torockói jobbágyok reményeiben élt a szabadság vágya, hanem uraik is rettegtek annak lehetséges megvalósulásától.

EKÁRT Ilona férjének kikövetkeztethető családnéve is mindmáig él a faluban. RÁKÓCZI hadseregének 1704-ben történt összeírásakor két SIMON Mihály nevű tizedt is felvettek a jegyzékbe, lehetséges, hogy egyikük azonos az élete virágjában elhunyt fiatal-

asszony férjével. 1714-ben TOROCZKAI Péter jobbágya, SIMON Mihály volt a falu bírja. A tisztességgel együtt vállalnia kellett a felelősséget is. Őt is azzal vádolták, hogy hagyta magát megvesztegetni, s önhatalmúlag szabadon engedte az őrzésére bízott rabot. A felmentőt ítélet kimondásakor a szék figyelmeztette a falusbírákat, „hogy ennek utána azzal magokat nem menthetik meg, hogy szolgabíró parancsolatjával cselekedték a raboknak elbocsáttatását”.²⁷

4. Az előzővel rokon típusú, de sokkal épebben megőrződött sírkő (70 x 50 cm). Szép, gondos munka, egyenes sorokkal, szabályos betűkkel, nagyon sok ligatúrával. Kidolgozása gyakorlott kézre vall.

MONUMENTUM / ITT FEKSZIK BOLDAGVL ISTEN / BEN KIMULT DEMEN [GE]RGEL[Y] / VRNAK KeDVES LEÁNYA [DEM] / EN KaTA KINEK IS LÖN [HALÁ] / LA Anno saluus 1712

A napjainkra megcsappant számú DEMÉNY ivadékok kiterjedt rokonsággal büszkélkedő ősöktől származnak. Az 1638-as kivizsgálás alkalmával megkérdezett 123 torockói tanú közül öten viselték ezt a nevet, 1702-ben pedig a 164 vallomást tevő között nyolc DEMÉNYt idéztek a vizsgáló bizottság elébe. Egyikük, Ferenc 1700-ban, János pedig 1722-ben a falu bírájának tisztét viselte. A felirat szövegében szereplő apa és lánya személyére vonatkozó közvetlen adattal sajnos nem rendelkezünk.²⁸

5. 40 x 60 cm méretű kő, hosszabbik oldalára fektetve. A felirat befejezetlen, nem vésték be a később elhunyt családtag nevét.

EPIT(A)F(I)U(M) / A(NNO) 1731 / ITT FEKÜSZNEK / CZUPAR Is(tván) es

Nem nagy számban ugyan, de a CZUPOR nemzetség tagjai a 17. századtól folyamatosan szerepelnek az oklevelekben. A sírfeliratról ránk köszönő CZUPOR István hihetőleg azonos TOROCZKAI István – a későbbi kuruc hadvezér – jobbágyával, aki 30 éves korában egyike volt az 1702-es megmozdulás ki-robbanásának körülményeit vizsgáló kihallgatásra beidézett 164 tanúnak. A nyomozás célja a „bűjtogatók” kiletének megismerése, megbüntetése s újabb felkelés megelőzése volt. Ám a bizottság erőfeszítései megtörték a torockói nép egységes fellépésén. CZUPOR István is lényegében azt vallotta, amit osztályostársai: „Mivel hallottuk az atyáinktól, hogy nekünk is volna szabadságunk, mű ezért városostól kicsintől fogva nagyig indítottuk ezen zendülést és dolgot, mivel hallottuk az őfelsége parancsolatját is, hogy ki-ki az ő igazságát keresheti”.²⁹

6. Szabálytalan, 55 x 35 cm méretű kő, hosszabb oldalára fektetve. Később beépítették a „KIRÁLY János és fija Ferecz” 1900-as és 1866-os évszámot viselő obeliszkjének a talapzatába.

SA(KO) GE(RGELY) / 1733

A ZSAKO – a múlt század végéig SAKO – rokonság egyike volt a falu legnépesebb családjának.

1638-ban őt, 1702-ben pedig hat felnőtt férfi tagját idézték a vizsgálószek elé. Utóbbiak tanúvallomásai is – a CZUPOR Istvánéhoz hasonlóan – hű kifejezői az igazat kereső öntudatos jobbágyközösség összetartásának. Változatlanul ismételték, hogy császári parancsra indultak igazságuk keresésére, s hogy a zendülés „indítója nem más volt, hanem Toroczko városa kicsintől fogva nagyig” (ZSAKÓ Albert). Tagadták, hogy bárki is buzdította vagy kényszerítette volna őket a robot megtagadására: „az szolgálatot pedig senki nem tiltotta meg, de hogy nem parancsolták, hogy elmenjünk az szolgálatra, mű azért nem mentünk”. (ZSAKÓ János). A 18. században többen is viselték a várospolgár tisztét, ZSAKÓ Dánielt pedig 1770-ben bíróvá választották. A következő században ZSAKÓ István révén a falu határain túl nőtt a család híre.

A család Gergely nevű férfi tagja 1733 előtti írásos forrásokban nem szerepel. Meglehet, gyermekkorában hunyt el.³⁰

7. 30 x 50 cm méretű megdolgozatlan, szabálytalan kő. Eredetileg hosszabb szöveg volt rajta, de a felülete lepattogzott. Hiányos felirata: SA(KO) [...] / 1733[vagy 5 ?]

1735 tavaszán részleteiben ismeretlen per kezdődött a vármegyei filiális széken, melynek egyik szereplője SAKO Gergely volt. Az elhalálozás éve talán magyarázatul szolgál arra, hogy miért nem volt folytatása az eljárásnak.³¹

8. Felül szabálytalan félköríves záródású, lefelé egyenetlenül szélesedő helyi mészkk. Előlapja ugyan hullámos, de simára csiszolták. A legfelső sor részben lepattant, ám az eredeti szöveg teljes bizonyossággal helyreállítható.

TO(BIS) IS(TVAN) / 1739 / TO(BIS) MIHÁ[LY] / 1743 / TOBIS SIMON / AN(N)O 1748

Az egyházi személynévi eredetű TOBIÁS családnév mellett Torockón – és csakis ott – kialakult annak becézőnévi rövidült formái is: TOBIS, TOB. A jegyzőkönyveket vezető idegen, a falu vezetőkéneinek világában tájékozatlan személyek összecserélték a hasonló hangzású neveket az általánosan ismert TOBIÁS javára, s talán ez a tévedés is közrejátszott abban, hogy ma csak ez az eredeti forma létezik a faluban. Ám a középkorban a TOBIS forma volt az elterjedtebb. Az 1638-ban kihallgatott 123 tanú között 3 TOBIS és csak 1-1 TOBIÁS és TOB szerepelt. Az 1702-ben vallomást tevő 167 személy között 6 TOBIS és 2 TOBIÁS volt.

Hasonlatosan a falu lakosságának többségéhez, a TOBISok is vasfeldolgozásból tartották fenn családjukat. A 17. század derekán TOBIS Balázs, id. TOROCZKAI István jobbágya kezelte a „Borrév felé lefolyó patakon” épült verők egyikét, s fiai, Vitályos és István örökölték a birtokjogot, amiért vasdeszmával tartoztak a tulajdonos TOROCZKAI családnak. Évtizedek múltán, 1755-ben is „TOBISok verője”-nek nevezték a műhelyt, pedig akkor már más jobbágyok birtok-

kolták. Egyikük, BARTÓK Andor, TOROCZKAI Gergely jobbágya, vásár útján jutott a verő részbirtokába, s mivel nem adott vasdézsmát az egykori tulajdonos TOROCZKAI Györgynek, ez pert indított ellene. A vármegyei filiális szék az úr ellenében a jobbágy javára döntött – „az dézsmának dolga az TOBISok verejében hagyatik in statu quo” –, azzal érvelve, hogy a dézsma hiánya a felperes jobbágyaitól származik.

A TOBIS családból több városbíró és esküdt-polgár került ki. 1702-ben „Toroczko városa hütös bírāja, TOBIS Mihály”, TOROCZKAI Mátyás 40 éves jobbágya a kolozsmonostori konventnél kereste a falu feltételezett kiváltságlevelét, amiért aztán a TOROCZKAIak meghurcolták. TOROCZKAI Péter „bíránkot megfogatván nem az ország útján, holott is tiszték rabjai és más emberek is szoktak járni, hordoztatta, hanem az más úton akarta elvitetetni, melyet mi azt gondoltuk, hogy őkegyelme talán meg akarja öletetni, úgy indultunk osztán fel”. A jogtalan eljárás a tragikus kimenetelű felkelés kirobbanásához vezetett. Kihallgatásakor a bíró önérzetesen vállalta tettét, s menteni igyekezett kiszabadítóit: „az kik engemet elvettek, mikor fogva vittek, bányászlegények útják, de neveket nem tudom”. A falu nevében tiltakozott a hatóságoknál az erőszak alkalmazása ellen, s kijelentette, hogy határozott szándékuk ezután is „minden helyes utakon, módokon régi nemesi szabadságunknak rehabelálásában munkálkodnunk”.

A kivizsgálásra beidéztet tanúk között szerepel még három TOBIS Mihály nevet viselő egyén. A 70 éves, „kőháznál való TOBIS Mihály, id. TOROCZKAI Péter uram jobbágya” volt közülük a legidősebb. Mint a falu egyik legidősebb embere és az öt hitespolgár egyike, vállalnia kellett a megaláztatást, hogy elsőként írja alá a jobbágyi függést felújító reverzálást. A 60 éves TOBIS Mihály, TOROCZKAI István jobbágya azzal bújti ki a határozott válaszadás elől, hogy nem vett részt a zendülés előkészítésében „mivel sem egyszer, sem másszor őtöt oda nem hitták”. A legfiatalabb TOBIS Mihály id. TOROCZKAI Péter 25 éves jobbágya volt. Mások vallomásával egybehangzóan állította, hogy céljuk a gyulafehérvári káptalanban őrzött szabadságlevél felkutatása volt, „és ezen zendülést azért cselekedtük, kezet pedig egymásnak azért adtunk, hogy egymástól el ne szakadjunk ezen dologból”. Életkora alapján hihetőleg az ő személyével azonosítható a KIS ragadványnevével ismert 1714. évi várospolgár, valamint az 1727-es esztendő hasonló tisztségviselője. S talán azonos a sírfeliratban szereplő 1743. évi halottal.

A feliratban olvasható másik két név azonosítása nem lehetséges. 1702-ben TOBIS István, id. TOROCZKAI Péter jobbágya is részt vett az eseményekben, hiszen hitespolgár volt, s vallomást kellett tennie. Am ekkor már 60 éves volt, s bizonyára nem érte meg a század negyedik évtizedét. TOBIS Simon neve nem fordul elő a forrásokban. Esetleg gyermek volt vagy még nem is élt a lázadás idején. De a családi sír-

boltban hamvai egygyé váltak a nagy idők tanúinak maradványaival.³²

9. Szabálytalan mészkő, felül félköríves záródással. Méretei: 60 x 60 x 15 cm. Betűi gondosan rajzoltak. VERNES János (sz. 1839) és neje BOTÁR Sára (sz. 1848) sírköve mögött áll alig észrevehetőn.

1750 / IT FEKSZIK / AZ URBAN BO / LDOGUL KIMU / LT VERNES ISTVÁN

A VERNES család tagjai is a TOROCZKAI-ak jobbágyai voltak, és „vaskenyéren” éltek. VERNES Gergelyről tudjuk, hogy EKÁRT Istvánnal közösen művelt egy kohót, s az onnan ellopott vas és szén miatt törvénybe hívták APÁCZAI Mihály zsellért (1723).

Többjüket az apai keresztnévűből alakult ragadványneveikön tartották számon: VERNES alias FERENC András (1693), VERNES alias ANTAL Mihály (1693), VERNES alias JAKAB Istók (1732). Családfájuk a leggazdagabb volt a faluban. Az 1638-as kihallgatáson 5 tanú viselte ezt a nevet, 1702-ben pedig épenséggel 17 VERNES jelent meg a vizsgálószék előtt: 8 Mihály, 3 János, 2-2 András és Ferenc, 1-1 Jakab és István. Ezért meg sem kíséreljük az 1750-ben elhunyt személy azonosítását. Épp megemlíjük, hogy az 1702-ben kihallgatott VERNES István ezt vallotta: „Én azt tudom mondani, hogy ezen tumultus az váras akarattjából volt és indítatott, kezet pedig azért adtak egymásnak, hogy senki el ne álljon ezen dologtól”, VERNES Istvánnak hívták az 1744-es év egyik várospolgárát. Az élok statisztikájával egybecseng a holtaké: A Birgej 18. századi sírkövein legtöbbször – ötször – olvasható vezetéknev a VERNES.³³

10. Körülbelül 60 x 60 cm nagyságú, szabálytalan alakú, szép fehér mészkő, az alábbi felirattal: IT FEKSZIK / KRIZE ISTÁN / AN(N)O 1752 Die MaR(TII) 01

Német telepesek leszármazottait kell sejtenuünk a családban, melynek nevé korábban KRIZE (1638), KIRIZA (1654), KRIZA, KRISZE (1702) változatokban olvashatjuk, ám a 18. század derekától (1749) egyértelműen a KRIZA alakot használták. Eszerint az 1752-ben állított sírkő a régi írásmód (egyik) legutolsó előfordulásának tekinthető.³⁴

11. 60 x 90 cm méretű, megközelítőleg téglalap alakú, hosszabb oldalára fektetett, eléggé sima helyi mészkőlap. Előlapján kivehetők az egyengetést végző véső nyomai. A felirat szövege:

TAKATS MI(HÁLY) / AZ URBAN EL / NYUT TAKATS / ILONA LEANYOM / IT NYUKSZIK / 1753 sep(tembris) / D(ie) 11

Ifjúkora legszebb éveiben ragadta el a lányt a halál, hiszen a sírmeleket állító apja öt év múlva, anyai nagyanyja pedig éppenséggel 1771-ben fogja követni³⁵.

12. Csúcsával felfelé mutató, egyenlőszárú háromszöget utánzó terméskő, oldaléleinek hossza 80, alapéle 100 cm. Szép simára csiszolt lapjának a jobb feléről a felső réteg lepattant, ezért a szöveg hiányos.

IT[T] / FEKS[ZIK AZ URBAN] / VERN[ES ...] / AZ Ö
M[...] / AN[NO 17]57

A töredékes szöveg teljességgel lehetetlenné teszi a síremléken szereplő személy azonosítását a kiterjedt VERNES rokonság 1757-ben elhunyt négy tagjának – 2 nő és 2 férfi – bármelyikével. Mégis név szerint megemlíthető a szeptember 11-én meghalt VERNES Antik (sic!). Nemcsak azért, mert jószerével századik életévét töltötte (**ferme centenarius**), hanem mert egyike volt az 1757 szeptemberre és a következő év azonos hónapja között dühöngött, „szörnyű dögös betegség” legelső áldozatainak. Bizonyos jelek után ítélve, várható volt a járvány bekövetkezése, hiszen az anyakönyvet vezető lelkész az alsó három áldozat után – október 2-án – már sejtette, hogy az alig megkezdődött hónapban nagyon sokat fog prédikálni (**Oratio mensis octobris nimis erit longa**). S valóban, az előrejelzésekkel egybehangzóan, októberben húsz koporsót nyelt el a Birgej. A tizenhárom hónap alatt pedig 123 alkalommal hívta temetésre a harang a falu népét. A század szomorú rekordja.

Egyébként még 1757 tavaszán, a járvány kezdete előtt halt meg a brassói származású Johann Wellmess, aki a faluban kapott új nevén került az anyakönyvbe: „BRASSAI János Luteranus et advena meghal 17. Aprilis”. Nem érthette meg a következő év szeptember 11-i örömnepet, amikor János fia feleségül vette VERNES Ilonát, s így végleg gyökeret vert Torockón a család, amelynek az utolsó erdélyi polihisztorként emlegetett BRASSAI Sámuelét köszönhetjük.³⁶

13. Elnagyoltan megdolgozott, barokk formát utánzó, 60 x 70 cm méretű vöröses árnyalatú helyi mészkö. BOTÁR Andor és SZILÁGYI Anna kriptájától nyolc méternyi távolságra fekszik, északnyugati irányban. Szövege:

AN(N)O / 1760 / IT FEK SZIK AZ URB[AN] / BOL-
DOGUL K[IMULT] / KOVÁTS PÉTER

Ilyen nevű személy nincs az 1760-ban eltemetett halottak között. „KOVÁTS Péter mátkás legény” temetését 1768. március 17-én jegyezték be az anyakönyvbe. Eszerint vagy az anyakönyv hiányos, vagy pedig a sírkőre vésett évszám téves. Az utóbbi feltételezés tűnik valószínűbbnek. KOVÁCS Péter rokona – fia? – lehetett az egyházközség ekkori kántorának, akinek a leánykáját 1760. május 17-én földelték el. Innen származhat az adatokban föllelhető zavar: egyik elhunytak az elhalálozási évét, a másinak a nevét vésték a kőbe.³⁷

14. Szabálytalan, körülbelül 60 x 50 cm méretű helyi mészkö. Elnagyoltan lecsiszolt előlapján gondosan rajzolt és mélyített kapitálisok, melyeknek egyhangú sorát néhány kisebb méretű betű teszi hangulatosabbá. Felirata:

IT FEK SZIK AZ / URBAN BOLDOGUL / KUMULT
VERNES / FERENCZNEK K(EDVES) H(ITES) F(E-
LESÉGE) / SZABO JUDIT A(NN)O / 1763

Az anyakönyv szerint temetését április 10-én volt. Néhány évvel korábban, az 1757-es járvány áldo-

zatai között volt egy másik „VERNES Ferencné”, akinek leánynevét nem ismerjük. A két azonos nevű özvegyült férfi közül az egyik, „üdösb VERNES Ferenc”, 1776. szeptember 23-án újból házasságra adta a fejét, feleségül véve néhai SZILÁGYI Mihály özvegyét. VERNES Ferenc volt a város 1773. évi bírása, s az 1779. évi egyik várospolgára.³⁸

15. Szabálytalan, 50 x 60 cm méretű mészkö a KORONKA sírkövétől három méternyire nyugat felé. Egyéb kövek közé rejtve, egy későbbi sír fölötti oldal fenntartását szolgálta. 1993-ban kriptát emeltek a helyén, s a széttört sírkő darabjait az alatta lévő beszakadt sírboltba dobálták. A barbár kezek műve mintegy felerősíti a bánatos szöveg nyomasztó hatását:

AN(N)O 1765 / D(I)E 31 MAR(TII) IT FEK / SZIK
VER[N]ES ISTVÁNAK / KEDVES HÁZAS TÁRSA
/ BOSLA SÁRA GYERME / KÉVEL ETGYÜTT

Az anyakönyvi bejegyzés igazolja, hogy a fiatalasszony halála napját helyesen írták a kőre. Kisfia – „VERNES János puerculus” – május 2-án követte édesanyját a sírba. A fiatal feleségét és gyermekét vesztett férfi esetleg azonos az 1794. év bírójával.³⁹

16. Egy sírkőnek a kis töredéke. Szövegét a Birgejben tett legelső sétáim egyikén, határozott terv nélkül másoltam le. Jegyzeteim rendezésekor már nyoma veszett, ezért a mellékelt térképvázlaton megjelölt helye bizonytalan. Lapidáris tömörségű felirata:

I[766] / LACZKO JÁ[NOS]

A Torockón ma ismeretlen, ám korábban is ritka családnév már a 17. századból adatható („LATZKO Mihály”, TOROCZKAI Zsigmond jobbágya), s a 18. századi halottak sorában is feltűnik („1760. febr. 21. LACZKO Pálné leánykája”). A sírkövön szereplő személy alkalmasint azonos az 1766. március 26-án elhunyt LATZKO Jánossal, TOROCZKAI Zsigmond jobbágyával. A végtisztességet tevők közül bizonyára kevesen emlékeztek arra, hogy az elhunyt ifjúkorában nem volt mentes a fiatalok kisebb-nagyobb vétkeiktől. 1731. december 26-án „az Kővári utcában az TOLDI Ferenc és VERNES Istók házok előtt” több társával egyetemben egy verekedésbe keveredett, s ezért törvényszék elé idézték. A vádat képviselő alispán így adta elő a történeteket: BORBÉLY Jánost, EKÁRT Istókot és ifjabb BORBÉLY Mihályt „megtámadták, igen keményen megverték, fejeket botokkal öszverontották... Emellett hallani is irtóztató és Isten nevét bosszúságra ingerlő káromkodásokkal káromlottatok mondván s. v. (salvum voco = engedelemmel legyen mondva - **V.Z.**), üsd az ördög teremtetted”. A panaszos fél – vérontás és tolvajkiállítás bűnéért – a vádlottak egyenként tizenkét forint bírságra ítéletét kérte.⁴⁰

17. Egyenetlenül hasított kőlap, 25 x 35 cm mérettel. A betűk vonalvezetése nagyon egyszerű, de szabályos, s a sorok is egyenesek, mert előzőleg árkozással megvonlazták a lapot. 1994-ben sajnos már az eltűnt sírkövek között kell említenünk. Szövege:

IT FEKSZIK / SIMÁNDI MÁRTON / NAK MÁRTON-
NAK [sic!] / MEGHOLT FIA SIMÁNDI ISTVÁN / 1767
Gyász a vigalomban. SIMÁNDI Márton és
VERNES Judit 1767. december 27-én ünnepelhette vol-
na egybekelése hetedik évfordulóját. Ehelyett épp ezen
a napon vettették el kisfiúkat („puerulus”), Istvánt.

Másfél évtized múlva gróf TOROCZKAI
Zsigmond jobbágya, az immár 52 éves SIMÁNDI Már-
ton szerepet kapott a jobbágyfalu és földesurai közt fol-
lyó harcban. Tanúként őt is beidéztek annak a panasz-
nak a kivizsgálására, amelyet a torockóiak a felvilágo-
sult császár, II. József elé terjesztettek. A többi tanúval
egybehangzólag vallotta, hogy uraik egyre több szolgál-
latot követelnek tőlük: a robot fejében fizetett taxa mel-
lett több napi szénagyűjtésre kötelezik őket, a húsvéti
és karácsonyi eddig szokásos általános két lótereh fa
helyett minden 10 után kell szolgálniuk, a dézsmaadás
alól törvényesen felmentett bíró részét a falun hajtják
be, eltiltották őket a szomszéd falvak határában lévő er-
dők használatától stb. Vallomását így összegezte: „sze-
re és száma nincsen a szolgáltatnak”.

A sírkő és egyéb források egybecsengő adatai
együttal helyesbítik JANKÓ János adatait, amennyiben
a SIMÁNDI család nem a 19. században, hanem sokkal
korábban származott át Aranyosszékéről Torockóra, sőt
17. századi (1638) összefrásban is szerepel.⁴¹

18. Körülbelül 80 cm széles és 40 cm magas,
szabálytalan alakú helyi mészkö, másodlagosan beépít-
ve egy jeltelen sírba. A mély vésetű betűk gyakorlatlan
kéztlől származnak. A keresztnév három középső betű-
jét egyetlen ligatúrába kapcsolták.
A: D: 1770 / RÁCZ PÉTER

Tragikus év volt az 1770. is. Bizonyára vala-
milyen ragályos betegség pusztított újból a faluban, hi-
szen 66-szor kondult meg a lélekharang, s az áldozatok
fele gyermek vagy „ifjú legény” volt. Nyár végén kez-
dőddött a járvány, s a következő év tavaszáig tartott, de
legtöbb áldozatát (31) 1770 őszén szedte. Három hónap
alatt annyian haltak meg, mint máskor egy egész évben.
A tizedik esztendejét épp hogy betöltött fiúcska (filio-
lus) egyike volt a legelső áldozatoknak. 1760. augusztus
28-án keresztelték a kis RÁCZ Pétert, s 1770. augusztus
25-én már utolsó útjára kísérték gyászoló hozzáratozói.
Rövid életénél csak sírfelirata volt rövidebb.⁴²

19. Megközelítőleg téglalap alakú, 65 x 30 cm
nagyágú, hosszabb oldalára fektetett kőlap. A jobb fel-
ső sarkán lepartment vékony réteggel együtt a két ke-
resztnév is megsemmisült.
ITT FEKSZIK VARGA [ISTVÁN] / HÜTŐS TÁRSA
VERNES ... / ANNO 1770

VARGA István leánykáját járvány rabolta el
idő előtt (1758 júniusában). Az 1770-es újabb járvány a
feleségét vitte sírba. Októberben volt legmohóbb a ha-
lál: 13 koporsót kísért ki a falu népe a Birgejbe. Az el-
hunytak között volt VARGA Istvánné is, aki – a kor
szokásával ellentétben – nem a leánynevével került az

anyakönyvbe. E tény valószínűsíti azt a feltevést, hogy
férje közéleti ember volt, esetleg azonos az 1764. év
egyik várospolgárával és az 1768.-i városbíróval.

A VARGA család nem tartozott az őshonos
torockóiak közé. Valamikor a 17. század derekán
„VARGA István nevű idegen legény” feleségül vette
TOBIS Balázs Annókné nevű leányát, s így vert gyökeret
a faluban. A feleségével – aki TOROCZKAI István
jobbágya volt – elnyerte egy szénarét és a Tobisok ve-
rőjének részbirtokát. Utóbb a család rokoni kapcsolatba
lépett a tősgyökeres torockói RÁCZokkal, KOVÁCSok-
kal stb. A fiúgyermekek továbbvitték apjuk nevét, s
1702-ben már négy Varga nevű férfiről van tudomá-
sunk: ketten TOROCZKAI Mihály jobbágyai voltak,
egyikük ifjabb TOROCZKAI Péter jobbágya, Mihály
ellenben „liber”, szabad ember volt. Sok év múlva
VARGA Ferenc csaknem a Körösbe vezett („aufugiált
az Körösben”), s ezt követően a TOBISok verőjében lé-
vő örökrészt eladta BARTÓK Andornak (vö. 8. sírkő).

Az utódok büszkén őrizték szabad származá-
suk emlékét. 1783-ban a 73 éves VARGA István, bár
gróf TOROCZKAI Zsigmond jobbágya volt, önértete-
sen vallotta, hogy háza és tartozékai „mind magunk
szerzeményei”.⁴³

20. Félköríves záródású hidasi mészkö, 40 x
45 cm nagyságban, gondosan vésett betűkkel.
[ANN]O 1771 / [ITT FJ]EKÜSZNEK ISTEEN / [BEN]
BOLDOGUL KI / MULT BETZE JANOS / KEDVES
ÉLTE / PÁRJÁ[VA]L BORB[ÉLY] / KATÁ[VA]L

Hosszú életének válságos időszakát élte ifjabb
BETZE János, hiszen édesapja, „BETZE János senior”
egyik legelső áldozata volt az előző esztendei járvány-
nak, s egy év múlva, 1771. december 20-án a felesége,
„ifjabb BETZE Jánosné” is elköltözött az élők sorából.

A BORBÉLY család nevével hiába keressük a
18. századinál régibb feljegyzésekben. BORBÉLY
Márton „idegen ember” – egy 1746. évi per tanúsága
szerint – valamikor az előző század végén beházasodott
a TOROCZKAI Mátyas jobbágyaként számon tartott
BOTÁR családba. Letelepedése egy kis változatosságot
hozott a jobbágyfalu egységes képébe. Nemesember le-
hetett, legalábbis egyik utódát, BORBÉLY Mihályt –
bár TOROCZKAI György szolgálója volt – nemesnek
címezték. BORBÉLY Márton tíz forint kölcsönt adott a
fenti BOTÁRokkal rokonságban nem álló „Lába vágott
BOTÁRnak.. lába gyógyításáért”, s zálogként egy szán-
tőföldet kapott. Ebből aztán fél évszázad múlva hossza-
dalmas per kerekedett a BOTÁR és a BORBÉLY csalá-
dok között. A felperes BORBÉLY János elődje (nagy-
apja?) lehetett az 1771-ben elhunyt fiatalasszonynak.

A BETZÉK sem tartoztak a kiterjedt rokonság-
gal büszkélkedő torockói családok közé. Ennek ellené-
re lehetetlen az anyakönyvbe jegyzett BETZE Jánosok
adatainak megbízható szétválasztása, sorsuk világos
nyomon követése. Ha az 1779-ben, illetve 1784-ben
beírt két esketés (TOB Annával, illetve KOVÁCS Ka-

tával) egyike a fiával kapcsolatos, akkor valószínű, hogy a másik az 1771-ben megözvegyült BETZE János újabb házasságának kezdetét jelentette. Hosszú, megpróbáltatásoktól nem mentes, de jómodban leélt életet zárt le 1814-ben bekövetkezett halála. A temetést végző pap bejegyzése: Temettem „24-ti Augusti BETZE Jánost gazdag embert Annorum 80”.⁴⁴

21. Szabálytalan sokszög alakú kő, szélessége az alapnál 45 cm, magassága 30 cm, vastagsága egyenletesen 10 cm. A felirat vonalazott sorai egyenesek.

1773 / [R]ÁCZ DANI / [RÁ]CZ FE[R]JEN[C]

Az anyakönyvi bejegyzés szerint március 16-án temették el „RÁTZ Dánielt, mintegy 60 esztendőskorában”. A feliraton szereplő másik családtag személynéek azonosítása lehetetlen, hiszen akkoriban több RÁCZ Ferenc is élt a faluban. Egyikük, az 1783-ban meghalt „öreg RÁCZ Ferenc” esetleg testvére volt RÁCZ Daninak, s talán azonos a helység 1741. évi bírájával. A többi három lehetett bármelyikük unokája, hiszen 1756, 1759, illetve 1765 karácsonyának harmadnapján keresztelték őket.⁴⁵

22. 40 x 40 x 16 cm méretű, gondosan faragott mészkőlap, lekerekített sarkokkal. Feliratos mezéjét szépen rajzolt, barokkos cifraságú betűk és számjegyek töltik ki:

ITT / FEKSZIK AZ UR / BAN BOLDOGUL / KIMULT ÜDÖSB / TOBIÁS ISTVÁN / A(NN)O 177[3]

A megsemmisült keltetést az anyakönyv alapján sikerült helyreállítani. Az 1773. évi temetések közt szerepel az alábbi bejegyzés: Temettem „April 20 Kóvár utcai TOBIÁS István véniségében”.⁴⁶

23. 90 x 60 centiméteres, rövidebb oldalán álló mészkőlap, előlapja szépen lecsiszolva, a többi elnagytoltan megmunkálva. A feliratos mezőt sarkain homorú ívekkel levágtatt, három mélyített párhuzamosból álló keretbe foglalták. Fárakok ízlésben fognak díszítése és részben betűi, a szöveg hosszúsága és tartalmi gazdagsága révén megtöri a többnyire helyben készült, művésziileg igénytelen és tartalmilag szegény feliratok sorát, s méltó folytatói is majd csak a következő század második-harmadik évtizedében fognak jelentkezni. A minőségi különbségre elégséges magyarázatot szolgáltat a feliratan megnevezett személy kivételes pályafutása.

ITT / FEKSZIK AZ UR / BAN BOLDOGUL KIMULT / BARTOK FERENTZ / KEDVESSEIVEL A KI / A KÖZÖNSÉGES JONAK / ELŐ MOZDÍTÁSÁBAN VOLT / SOK FÁRADTSÁGI KÖZT NAP- / JAINAK SZÁMLÁLÁSÁTOL / ÉLETÉNEK LXIIIdik Esztendejében / Ap(ri)l(i)j(s)(na)k 17dik Napján 1783-ban / ÉLETÉTŐL MEGSZÜNT

BARTOK Ferenc verősgazda volt, ami jó módot biztosított számára. Társadalmi rétegének többi tagjához hasonlóan – báró TOROCZKAI József jobbágya volt – őt is a felemelkedési vágy sarkallta. Ezt a vonást az apai házból hozhatta magával, hiszen a család egy tagja Abrudbányán volt pap. Hogy ő maga is a falu

írastudói közé tartozott, arra bizonyosság a naplója, amelybe évenként bevezette szülőfaluja, az ország és Európa tőle fontosnak tartott eseményeit. Feljegyzései olyan emberre vallanak, aki nyitott szemmel figyeli a nagyvilág eseményeit, s rögtön felfedezi azokat az ereket, amelyeken keresztül ezek jó vagy rossz irányban kihatnak annak a közösségnek az életére, melynek tevékeny tagja ő maga is. Ezt a falu is felismerte, s egyházfiként, város polgáraként, 1761-ben pedig város bírájaként vette igénybe szolgálatait.

A polgárosodás útjára lépett jobbágyközösség egyik vezetőjeként látjuk viszont abban a jogi csatározásban, amelyet a falu szabadsága elnyeréséért földesurai ellen folytatott. 1783 februárjában az ő házában tartották a gróf TOROCZKAI Zsigmond tiszttartója, DÉSI Zsigmond visszaélései miatt beadott torockói panasznak a császári rendeletre történt kivizsgálás céljából lefolytatott kihallgatást. A falu hét legidősebb lakosának kikérdezése során az elsőként vallomást tevő BARTÓK Ferenc határozottan vallotta, hogy Zalánához, Abrudbányához, Offenbányához hasonlóan Torockó is szabad „bányászvárosnak íratatik. ... Most erre privilégiumot nem tudunk mutatni, hanem lehet reménység, hogy káptalanba vagy egyébütt találtassék. Az atyáinktól hallottuk, hogy volna valahol”.

Nem érthette meg a harc eredményét – a hamis oklevél összeállítását – és annak a legendának a megszületését, amely mai napig táplálója a torockói ember büszke öntudatának. Egy közösség kegyelete íratta a sírmlékre, hogy 1722 és 1783 között tartó pályáján „a közönséges jónak előmozdításában volt sok fáradsági” éltették. A sommás értékeléssel egybevág a temetést végző pap lakonikus anyakönyvi jegyzete: Temettem „April 22 BARTÓK Ferencet, életében igen hasznos embert”.⁴⁷

1923-ban „BARTÓK Simon és neje VERNES Ilona abban a tudatban, hogy elhalálozásuk idején megszűnik Torockón a „BARTÓK” név, annak megőrködő emlékére 1000 (Egyezer lej) alapítványt tettek” az egyházközség részére. 1926 elején BARTÓK Simon, a helyi Néptanárszék titkára elhunyt, s ezzel Torockón kihalt a BARTÓK család. Az alapítványtevők kriptája a Birgej felső részében áll (a térképábrázolaton **23a** jelzet alatt).⁴⁸

24. 65 x 55 x 15 cm méretű, egyenlőszárú trapézra emlékeztető, elnagytoltan megdolgozott sírkő. A következetesen használt írott betűk egyéni vonalvezetése, a Birgejben szokatlan betűösszevonások, valamint a kő anyaga idegen munkát sejtet.

ITt FEKSZIK ÁRKOSI JÁNOS Ezen SIRban / MEGHOLT NYOLTzVAN ESZtendejébe jöttébe / EZERHÉTSZAZKilentzven Kilentzedikbe / NOVEMBER TizenIbe

Torockón ritka az ÁRKOSI név, bizonyára Aranyosszékről került ide, s jövevény családként a forrásokban gyéren bukkan elő. Legelső írásos előfordulása 1735-ből való, amikor ÁRKOSI Bálint és ALMÁSI András „ország útjában egymással összeesvén, fejszékkel verték és vagdalták egymást”. Mindketten vét-

keseknek találtak, s a törvényszék salamoni ítéletet hozott: „Ami vereségeket és ütéseket egymástól kaptanak, szenvedjék békével. Vérbírságot florenos 12, tolvajkiáltást florenos 12 fizessék meg együtt. Egyike a másiknak költségit, fáradságát is hogy megfizesse, meg nem ítéltetett.” A családra vonatkozó újabb adat 1779-ből való, ekkor temették „ÁRKOSI Bálintné, száz esztendőös öregasszonyt”. A család Iona nevű tagja a KRIZÁK családfáját gyarapította.

ÁRKOSI János temetése után a végtiszteességet tévő pap a következő anyakönyvi bejegyzést tartotta szükségesnek: Temettem „8-va novembris ÁRKOSI Jánost, aki templomajtóban contentus fuit 91”. A bejegyzés helyesbítő a sírfelirat hibás szövegét: valamikor a hónap első hetében halt meg. A halottnak a templomajtóban való felravatalozása rendkívüli esetnek számított, amit az elhunyt magas életkora (91 év), családi helyzete vagy az elhalálozás rendkívüli körülményei indokolhattak. Alapot szolgáltatott hozzá az a máig élő szokás, hogy a templomi búcsúztatás ideje alatt az elhunytakat a bejárat előtt külön erre a célra kialakított helyen ravatalozzák fel.⁴⁹

A következő nyolc sírkőre mindössze néhány betűt vésték, ezért – kettő kivételével – feloldásuk lehetetlen. Anyaguk, alakjuk, megdolgozásuk módja egyaránt a 18. századba, esetleg a következőnek a letelejésére keltezi őket.

25. 40 x 50 cm méretű szabálytalan helyi mészkőlap, TOBIÁS Andor sírköve előtt. A vezeték-név után következő két sor betűi a víz oldó munkája következtében ma már azonosíthatatlanok.
RACZ / ... / ...

26. 20 x 30 cm méretű megdolgozatlan mészkő. Rövid felirata:
GÖ(NDÖL) JÁ(NOS)

Az 1754-től meglehetősen rendszerességgel vezetett anyakönyvben egyetlen GÖNDÖL János szerepel: Ferenc 1791-ben született fia. Meglehet, hogy neki állították a sírkövet, bár nem kizárt, hogy a század első felében élt egy hasonló nevű rokona, akiről viszont forrásaink hallgatnak.⁵⁰

27. 60 x 40 centiméteres, rövidebb oldalára fektetett szürke mészkő. A név kezdőbetűit durván, mélyen karcolták be:
H I

Eltekintve a forrásokban mindössze egyszer előforduló személyektől (HUSZÁR András zsellér, HAJDU Gergely jobbágy stb.), akiknek a családja nem vert gyökeret a faluban, csupán két családnév vehető számításba: a HEGEDŰS és a HERCZE. Előbbi Mihály jobbágy és Mihály kovácsmester képviseli. Ellenben a 17. század elejétől máig ismert – bár sohasem népes – német eredetű HERCZE családnak több tagjáról is tudunk, kettőről pedig éppenséggel feltételezhető, hogy ő rejtőzik a névbetűk mögött. Az 1702-es kivizsgáláson vallomást tett a 40 éves HERCZ (sic!) István,

TOROCZKAI István jobbágy is, aki a többi tanúval egyezően mondotta: „Mű hallottuk, hogy a császártól olyan privilégium jött ki, hogy minden ember ez ő szabadságát szabadon kereshesse, mű azért minyájan (az kik honn voltunk) kicsintől fogva nagyig egész városostól kezdtünk ezen zendülni. Tehát pedig két esztendeje hogy indultott ezen dolog.” Alkalmasint későbbi leszármazottja volt az a HERCZE István, akinek a neve 1792-ben került a temetési anyakönyvbe.⁵¹

28. A BARTOK Simon és VERNES Ilona kriptájától egy méternyire déli irányban egy szabálytalan, 60 x 25 cm nagyságú, hosszabb oldalán fekvő mészkő. Felső része utólag letört, esetleg évszám állott ott.

A felirat a név kezdőbetűit tartalmazza:

T: B:

29. 40 x 60 centiméteres, eredetileg is egyenetlen felületű szabálytalan mészkődarab egy jeltelen sír fölötti oldalban. A felirat mezejét a csapadékvíz tovább oldotta, s ma csak a szöveg töredéke betűzhető ki:
[...]VB[...] GA[...]

30. Körülbelül 50 x 50 cm méretű szabálytalan helyi mészkő. A név két kezdőbetűjét ligatúrával vésték a kőbe:

VE

31. 80 x 40 cm nagyságú szabálytalan mészkő. A név kezdőbetűit tartalmazó felírást két párhuzamos egyenes közé vésték x jelekből álló szegélydísz keretezi.

B: A:

32. Mészkő konglomerát, 85 centiméteres hosszabb oldalára fektetve, szélessége 45 cm. A név kezdőbetűit vésték rá:

V: G:

33. 50 x 50 cm méretű mészkő. Jobb felső sarkából kipattant egy darab. A 18. század tipikus torockói sírköveinek a hagyományát folytatja. A sírkő felirata:
AN(NO) 1801 18 [FEBRUÁR] / MEGHOLT's I[TT] / FEKSZIK AZ URBAN / BOLDOGUL KIMULT / NEHAI TOT FERENTZ

A TÓTH / TOT, THOTH / család megtisztelő helyet foglalt el a helység társadalmában. TÓTH Ferenc – a srkővön szereplő személy (név)rokona – kétszer is (1743-ban és 1755-ben) betöltötte a város bírójának hivatalát, majd pedig (1760-ban) várospolgárrá választották. TÓTH György 1771-ben volt város bírja. A családnak a feliratban említett tagjáról sajnos csak annyit sikerült kideríteni, hogy 50 esztendőös korában, 1801. február 18-án bekövetkezett elhalálozását követő negyedik napon temették el.⁵² Az induló 19. században egy másik TÓTH Ferenc az egyház vezetésében fog kiemelkedő szerepet vállalni. De ő a kiterjedt rokonságnak feltehetően egy másik ágából származott, hiszen családi sírboltja a temetőtől északra eső kertek végében volt (37. sírkő).

34. Alakját tekintve szabálytalan, 35 x 40 cm méretű mészkő, előlapja lecsiszolva. Bár nagyon gondosan vésték rá a betűket, ma nehezen olvashatók ki, mert a víz kioldotta őket:

AN(N)O 1806 / KIS FERENCÉ[S] / KOVÁTS MIHÁJ

A sírfeliraton szereplő két személy azonosítása nehézségekbe ütközik, mert az 1806. esztendő anyakönyvben nyilvántartott 36 halottja között egyikük sem szerepel. 1804. május elsején temették el „KÜS Ferencet infánst”, 1807. december 26-án pedig a 39 éves KOVÁCS Mihályt. Egy csecsemőt s egy javakorabeli férfit, hihetőleg nőági rokonokat, ha eltérő vezetéknevük ellenére közös síremléket állítottak az elhunytaknak. A feliratot a férfi halála után készíthették – erre vall az egységes vonalvezetés és a kötőszó beszúrása –, de minthogy az év utolsó napjaiban halt meg, a síremlék megrendelésére már csak a következő esztendőben került sor. Innen származhat a félreértés s a téves évszám.

Különös, hogy a magyar névadásban sűrűn előforduló KIS családnév Torockón oly ritka vendég. Ennek ellenére fennmaradt egy másik feliratos említés is. A Külső Kővár utcai vízimalom kőpadjába faragott szöveg arról tudósít, hogy 1752 novemberében KIS Gergely mester irányítása alatt hozták helyre TOROCZKAI Klára malmát.⁵³ Jó munkát végeztek, hiszen a jelenlegi tulajdonos, BOTH Miklós kezelésében a néprajzi és történeti értéket képező malom ma is üzemel.

KOVÁCS Mihály 1769-ben mindössze egyéves csecsemő volt, amikor húsz torockói jobbágy – sorukban négy KOVÁCCSAL, akik közül egyik az ő fiatal házas apja lehetett – két új bányát nyitott a vidályi határnak egy „csupa kőszirtből s igen meredekes hely”-en lévő részén, amelyen „se szántani, se kaszálni nem lehetett”. „Falu közönséges helye lévén”, a helybeli ortodox eklézsiának bért fizettek. Mégis a hatalmaskodó báró TOROCZKAI István lepecsételtette a bányákat, s megtiltotta kitermelésüket. A filális széken 6 falustársuk és 22 vidályi román jobbágy állt ki a jogaikban megsértett torockói bányászok mellett.⁵⁴

35. Az özvegy VERNES Jánosné Szentgyörgy utcai háza (299. szám) mögött futó kert felső végében álló sírkövek egyike, Elnagyoltan kifaragott, előlapján lecsiszolt, 80 x 60 x 20 cm méretű helyi mészkő. Biztos kézzel, gondosan rajzolt és vésett, néhány ligatúrával tarkított szép barokk betűk alkotják a szöveget.

ANO / 1811 13 Mai / ITT KESZIK / SIMÁNDI GERGELYNEK / HÜTÖS TÁRSA / KOVÁTS ANNA

A kőfaragó tévedett: két hónappal korábban volt a haláleset. A legszebb éveit élő fiatalasszony váratlan elhunytá fölötti megdöbbenés fratta a pappal az anyakönyvbe: Temettem „14-ta Martii KOVÁCS Annát Annorum 36 szép asszonyt”.⁵⁵

36. A 21. számú kőtől balra áll, egyazon sírt jelölik. Megközelítőleg derékszögű trapéz alakú, helyi mészkőből hasított 17 cm vastag lap, két lapja 60, illetve 65 cm, magassága 50 cm. A nevet kalligrafikus kézírásos betűkkel vésték:

ANNO 1814 / IT FEKSZIK IF(JABB) / RÁTZ JÁNÁS

Férfikora delén, 44 évesen tették sírba ifjabb RÁ CZ Jánost. Erőszakos halál vetett véget életének: „a

tolvaj cigányok a kápolnálán úgy ütötték föbe, hogy amíg hazahozták, meghalt”.⁵⁶

37. Özvegy VERNES Jánosné kertjének végében, a 35. számútól 4 méternyi távolságra északkeleti irányban álló, 70 cm magas és 50 cm széles reneszánsz sírkő. A mészkőnek a felszín fölötti részét az eső tönkretette, épp hogy kikövetkeztethető az ereszen lévő MONUMENTUM felirat. Az egykor alája vésett alapszöveg első két-három sora – a feltehető évszámmal együtt – sajnos teljesen tönkrement. Ellenben a feliratonak a földben lévő része épen maradt. A szöveget egymástól 2 cm távolságra húzott két párhuzamosból álló keret szegélyezi, a sorokat pedig hasonló, de félfannyi széles sáv választja el egymástól.

MONVMENTVM / ... / ... / [ITT FEKSZIK AZ] / [UR]BAN B[OLDO] / GUL : KIMUL[T] / NÉHAI : BORBÉLY / SÁRA : TOT : FE(RENC) / VOLt : KEDVES ÉL : ETE : PÁRJA : KED- /

A felirat itt érthetetlen módon félbeszakad, a keret lezárja a szöveget, bár a csiszolt köfelületen maradt hely bőségesen a folytatásra.

Alakja, valamint a párkányra vésett latin szó szép kapitálisai és ligatúrái alapján a sírkő a 17-18. század fordulójára keltezhető. Ám az alapszöveg többé-kevésbé sértetlenül maradt felső három sorának nyomtatott dőlt betűi és utolsó három sorának barokk ízlésű írott nagybetűi minden kétséget kizáróan a 18. század végére és a 19. század első évtizedeire utalnak. A sírkő kiásásakor kézenfekvőnek mutatkozott az a feltételezés, hogy az eredeti reneszánsz emlék előlapját – az eresz kivételével – egy század múltán lecsiszolták, s a követ újból felhasználva, a régi szöveg helyébe újat vésték. E hipotézist szerencsésen igazolják az anyakönyvi bejegyzések.

Kétszáz évvel ezelőtt nem ment ritkaságszámba, hogy 18 éves „ifjú legény” és „hajadon”, a gyerekkorból alig kilépett „mátkás személyek” mondanak igent az eskető pap előtt. Ez történt 1782. november 18-án, amikor TÓTH Ferenc feleségül vette BORBÉLY Márton Sára nevű lányát. A gyermekszerelemből született házasságnak az 1816. évi pusztító pestisjárvány vetett véget, amely 85 áldozatot szedett a faluban. FERENTZI János tiszteletes öszövétségi utalással (Ésaiás 5. 14) vont a meg az év szomorú mérlegét: „Ezen esztendőben a koporsó igen kiterjesztette vala az ő hasát, és torkát felette igen feltátatta vala.” Majd a következő krónikás feljegyzéssel folytatta: „.... az ekkor itt uralkodó petetsben [olvasd: pestisben – V.Z.] egymásra omlottak le az emberek. Némely házakban, mint az ispotályokban, mind egyszersmint feküdtek az emberek, de a mű igen különös, ezt a pusztító nyavalyát az ifjak és gyermek többire mind meglábolták, az erősebb emberek többen meggyöztek tőle. Sokan a halál révén úgy tusakodtak ezen nyavalyával, mint a katona a csatamezőn ellenségivel, de sokakon a nyavalya lett a diadalmas fél. Némely házakot egész familia szerént

mind meglátogatott.” S az életben maradtak is nagyon legyengültek, ezért a következő év gyenge termése miatt bekövetkezett országos éhínség újabb 85 emberéletet követelt. BORBÉLY Sára a pestis legelső áldozatai közé tartozott: január 25-én temették el.

De az élet haladt tovább. A falura és a családra nézve oly tragikus évet örömmünneppel zárta TÓTH Ferenc. December 27-én néhai VAJDA István özvegyével, PÁL Judittal kötött házasságára adta áldását a pap. Az új feleség első férjét is a járvány vitte sírba. Két megcsónkított élet talált egymásra, kölcsönös támaszra.

Hátramaradt éveiben TÓTH Ferenc egyháza tartós oszlopának bizonyult: presbiter, 1821-től pedig a tanács elnöke, praeses volt. Nagy terhet vállalt magára, hiszen az egyházépítés évei következtek. 1822-ben a berethalmi Samuel METZ – „igen emberséges és derék mesterember” – felszerelte az orgonát, a Marosvásárhelyt letelepedett francia Maurice DUPONT új szószéket és szószékronát készített (1823), a kolozsvári ANDRÁSOVSZKY harangöntő dinasztia egyik (?) tagja pedig újraöntötte az eklézsia megnagyobbított, második, úgynevezett asszonyok harangját (1824). Végül 1828-1829-ben FEKETE Mihály nagyenyedi kőműves pallér irányításával újabb négy öllel megemelték az addig 9 öl magas tornyot, s BAGÓ Mihály nagykörösi ács pallér vezetésével 8 öl magas toronysíkkal zárták le az új építményt. Mindezek a megvalósítások a falu népétől megnövekedett anyagi áldozatokat (pénzt, kaszavast, kapavast), az előljáráságtól pedig – melynek sorában FERENCZI János tiszteletes, SEBES Pál rektor és ZSAKÓ István városbíró mellett ott állott a praeses is – fokozott ügybuzgalmat követeltek. 1840-ben a közönséges jóért vállalt teendői közepe erre a halál a 76 éves TÓTH Ferencet. Tisztségében az addigi segédelnök, BOSLA Ferenc követte.⁵⁷

38. 50 x 45 x 20 cm méretű helyi mészkö, elnagyoltan megdolgozva. Az előbbi feliratokon észlelt biztos vonalvezetésű, ligaturáktól sem idegenkedő szép barokk felirat.

181[7] / BOTÁR FERENTZ

A megsérült évszám kiegészítését az indokolja, hogy a század második étedében Torockón más ilyen nevű személyt nem temettek.

Az előző évi pestisjárvány után 1817-ben újabb csapás, országos ínség szakadt a torockóiakra, főképp a társadalom peremére szorultakra. FERENTZI János tiszteletes az alábbi jegyzetet fűzte a 85 halott (47 férfi és 38 nő) szomorú névsorához: „Az 1817-ik esztendőben aratásig a gabona rendkívül drága és szűk lévén, akik amiatt sokat éheztek, azok ősszel leginkább hullottak, úgy hogy ez az esztendő a szegények halála esztendeje.” Március 25-én „BOTÁR Ferenc gyermek” koporsóját kísérték a temetőbe, július 15-én pedig egy hasonló nevű 36 éves férfit temettek. Meglehet, apa és fia halálát gyászolta a meglátogatott család. A két név azonossága fölöslegessé tett minden magyarázatot a

feliraton. Ha az azonosítható síremlékek többségét a falu társadalmában előkelő helyet kivívott módos embereknek állították, ez a szerény kő egy szűkölködő család tragédiáját örökítette meg.

Különös, hogy a BOTÁR család legrégebbi sírköve a Birgejben ennyire újkeletű, holott a levéltári adatok egyértelműen bizonyítják a család törzssőkös torockói voltát. A 18. század derekától szinte kizárólag a név BOTÁR alakjával találkozunk, azelőtt a BROTÁR és BOTÁR változat – elszigetelten BRODÁR, BRUTÁR, BOLTHÁR – arányosan váltogatta egymást, föllebbezhetetlenül igazolva a név német eredetét. Tekintettel a kiterjedt rokonságra, falustársaik ragadványnevekkel (például Lába vágott BOTÁR) tettek különbséget a család egyes tagjai között (l. a 20. sírkövet). A közügyek intézéséből kivették részüket: BROTÁR Simon 1719-ben városplgár, BOTÁR János 1785-ben bíró volt. BROTOR János 1702-es tanúvallomása féltrevezetetlen kifejezője a jobbágyfalu összetartásának: „... mű azért minyáján cselekedtük ezen zendülést közönségesen egy tanácsból”.⁵⁸

Itt lezárul a jellegzetes torockói sírkövek korszaka. Az ezt követő másfél száz év nagyszámú sírkövet más helységek műhelyeiből szállították, vagy ha helyben is faragták őket, az országszerte eluralkodott későbarokk, klasszicista, majd romantikus, illetve a 20. század egyelőre megnevezhetetlen stílusában születtek. Néprajzi és történeti értéket csak kis töredékük képvisel, ezért csupán néhányukat soroljuk fel. Tekintettel arra, hogy kivétel nélkül a múlt században élt, jórészt kortárs személyekre vonatkoznak, ezúttal eltekintünk a síremlékek állításának kronologikus sorrendjétől. Az anyagi javak termelésében és forgalmazásában elfoglalt helyük alapján követik egymást a feliratokon megnevezett személyek, s a sort néhány művelődéstörténeti vonatkozású felirat zárja.

39. A temetőbe vezető sítorttól északra eső, az 1719-es szerződésben említett BOSLA telek kertjének végében van a Birgej 1878-ban emelt legrégebbi kriptája. Kőépítmény, mészkö keretbe foglalt vasajtóval, kétoldalt négyküllős kerekét utánzó mészkö ablakocsikkal, tetején kehellyel. A bejárat fölötti mészkölapon a következő felirat áll:

E TELKEN 1789-BEN SZÜL(ETETT) / BOZSLA FERENCZ / KI MEGHALT 1875 ÁPRIL(IS) 14-ÉN / HOSSZAS FÁRADALMAI UTÁN - / AZ 1861 ÁPR(ILIS) 21-ÉN ELHALT NŐJÉVEL: / MÉSZÁROS KATALINNAL EGYÜTT / - ITT LELTÉK VÉGNYUGALMUKAT / 1878

A szöveget a verősgazdák ismert jelvénye zárja le.

A BOSLA (BOZSLA) családdal kapcsolatos legrégebbi feliratos emlék a torockószentgyörgyi temető egyik köve, amellyel RÁKÓCZI két vitézének, a vár 1704. évi védelmében elesett KOVÁCS Mózes főhadnagynak és SZAKÁCS Miklósnak a közös sírját jelölte meg az előbbi felesége, BOSLA Anna.⁵⁹ Időrendben

BOSLA Sára 1765-ből származó sírköve következik a torockói temetőből (15. sírkő). A család több tagja kiemelkedő szerepet játszott a torockói közéletben. Az 1719. évi szerződésben megnevezett BOSLA Pétert 1763-ban város bírójává, 1771-ben város polgárává választották, idősb BOSLA István pedig a 18-19. század fordulóján hosszú ideig az egyházközség dékányi tisztét töltötte be.

Ezt a hagyományt folytatta a kriptát építtető BOSLA Ferenc. 52 évig volt az egyháztanács tagja, illetve dékány, segédelnök, az utolsó 35 esztendőben pedig a **domesticum consistorium praesese**. Ő volt az Egyházi Főtanács első torockói illetőségű tagja. E megbízatásaiban kezdeményezője volt a szószerk és a szószerkora elkészítésének (1823), érdemeket szerzett a leányiskola bővítésében (1832-1833), „a papi új lakház” (1844) és a rektori ház építésében (1860). Harmadmagával képviselte faluját az 1848. április 11-i kövendi gyűlésen, amelyen Aranyosszék és Torockó népe hitet tett a pesti 12 pont mellett. Elsők között vette ki részét a közterhek viseléséből. A többnyire feleségével együtt tett sok adománya közül különösképpen kettő emelkedik ki. Kettejükől származik az iskola fenntartását célzó egyik legnagyobb összegű alapítvány (300 rajnai forint 1834-ből, melyhez 1860-ban 63 új forintot csatoltak), amely a helybéli unitárius tanulókat mentesítette a tandíjfizetés kötelezettsége alól, s egyúttal pótolta a rektor és a leánytanító fizetését. A félszázados házassági jubileumuk évében elhunyt felesége emlékére BOSLA Ferenc ezüst úrvacsorai tálcát adományozott, hátlapján a következő felirattal: „A torotzkói unitar: templom számára készíttette T. SZENTGYÖRGYI MÉSZÁROS Katalinnak, házasságok 50-k évében történt elmúlása emlékeül férje BOSLA Ferentz. 1861.”

A kivételes jómód képezte BOSLA Ferenc – és elődei – társadalmi rangjának alapját. Torockói fogalmak szerint tehető embernek számított, hiszen bányát, verőt, több szántóföldet, a Szentgyörgy utca északi során két házat mondhatott magáénak, s gazdaságában néhány szolga is szorgoskodott. S mégsem volt a maga ura, mert a falu csaknem valamennyi lakosához hasonlóan a TOROCZKAI család jobbágya volt. Telket vásárolt hát az utca letelején – ma 295. szám –, ott még egy házat építtet, amelyre elégedetten íratta fel: „Isten segedelmé által építette ezen házat BOSLA Ferentz és nője MÉSZÁROS Katalin az 1842ik évben. A sz. vallás és az erény virágozzék, áldás s a békeség e fal közt lakozzék.” Miért kellett nekik még egy telek? „... azért – válaszolta a kíváncsiskodóknak önrzetenesen a ház asszonya –, hogy haljunk meg szabad földön.” Jó bizonyosságai ők a polgárosodás útját járó jobbágyfaluban végbement társadalmi tagozódásnak, de egyúttal a torockói ember közügyek iránti fogékonyságának is.⁶⁰

40. A ZSAKÓ család szürke márvány sírköve előtt a sírbarlang lejárata negyedszázada betonlan zárja. A síremlék felirata lakonikusabb szinte nem is lehetne:

A / ZSAKÓ család / sírboltja. / KIBÉDI / PÉTERFFI GYULA / igazgató 1878-1942 tanító / és neje / VERNES ANNA / 1881-1958.

A szöveg sajnos meg sem említi a család legnevesebb tagját, akinek a vonásaiból JÓKAI oly sokat kölcsönzött az Egy az Isten ADORJÁN Manasséja rokonzenves alakjának a megrajzolásakor. ZSAKÓ István – mert róla van szó – 1809-ben született a hasonló nevű bányász- és verősgazda fiaként. Módos ember gyermeke lévén, s mert értelmes volt, SEBES Pál helybéli iskolája után Tordán is tanulhatott öt évig. S aztán folytatta a torockói gazdák életét: részben dolgozó legényekkel együtt szállt le a bányába, a verőben versenyt izzadt a kovácsokkal, s ha tehetett, maga vitte az áruját a közeli vásárokb. Higgadt, tanult, befolyásos embernek ismerhették, s így több felelős tisztségbe választották, ilyen indoklással: „valamint eddig viselt világi polgári hivatalba pontos volt, itt is minden remény ott áll, hogy ezen mindjárt elkezdendő dékányi köteleseégének is megfelelő.”⁶¹

1848-1849-ben csaknem teljes egészében az ő vállára nehezedett a falu vezetésének felelőssége: városbíró volt s egyúttal a június 18-án alakult nemzetőség századosi rangú parancsnoka. SÁRDI Samu tiszteletes és BOSLA Ferenc oldalán ő képviselte a torockóiakat az 1848. április 11.-i kövendi gyűlésen, s a vita során Magyarország és Faluja békéjéért a kérdésében mérsékelt álláspontra helyezkedett. Ráérzett arra, hogy itt fog eldőlni a magyar és a román forradalom viszonya, amelynek alakulása döntően befolyásolhatja szülőföldje sorsát. S a következő hónapokban erélye és józansága viszonylag kevés áldozattal vezette át a rábírt települést a bekövetkezett tragikus eseményeken. A környéken egymás után gyúltak ki a tüzek, de neki sikerült megvédeni a táborában, s a kisebb portyázó csapatokat fegyverrel verte vissza, a túlerő ellen pedig a tárgyalás módszeréhez nyúlt. 1848. november 11-én személyesen jelent meg Isosif MOGA tribun Torockó és Torockószentgyörgy közötti táborában, s a szabadságharc végnapjaiban, 1849. júliusában egymaga merészkedett a lángokban álló szomszéd faluba, hogy tárgyalhasson Prodan SIMION alprefektussal. Mindkét alkalommal elérte, hogy élelem és pénz fejében az ellenséges seregek dúlás nélkül elvonultak.⁶² Ez csak olyan valakinek sikerülhetett, akit az előző békeidőkben szavatartó, becsületes emberként ismertek meg a Torockóra szent szállító, onnan vashoz jutó mőcök.

A szabadságharc bukása után ZSAKÓ István folytatta hasznos közéleti szereplését. Többször viselt felelős tisztségeket (kétéves interregnum után 1877-ben követte BOSLÁt az egyháztanács elnök funkciójában), s intézte becsülettel faluja ügyeit (például a községi iskola szervezésével kapcsolatos teendőket).⁶³ A munkától soha nem szaladó, a közügyekből tevékeny részt vállaló szép élet fonalát vágta el 1892-ben bekövetkezett halála. A végképp lezárt családi sírboltban

oroszlánlábakon nyugvó erckoporsó őrzi földi maradványait. Emberi helytállásának példáját egy közösség vallja magáénak. (Szentgyörgy utca 8. szám alatti házának homlokzatát újabban sajnos teljesen kivetkőztették eredeti formájából, s az átalakítást részben átvészelt keleti árkádsoron sem olvasható már az 1863. évi építésre utaló egykori felirat).

41. Négyzetes hasáb alapzaton álló obelisz, tetejében kehely. A felirat az obelisz három és a hasáb négy oldallapján oszlik meg. A síremlék előlapján a szöveg fölött koszorú domborodik, míg a bal oldallap tetejét két laposvas és egy hosszúvas díszíti.

Az előlap szövege:

EMLÉK / KÖVE / ID(ÖS)B / BORBÉ(LY) / PÉTERNEK / MEGHALT 18 / 89-İK ÉVBEN FEB// RUÁR 6-ÁN 78 ÉVI / BEN KI ISTEN / BEN BIZOTT / EGÉSZ ÉLETÉBEN / LELKE ÖRVEN / DEZZEN A FÉ / NYESSÉGEKBEN / ÉRZÉKETLEN / FÖLD-BEN BÉKE / PORAIRA

Bal oldallapján:

AKI LEGNA / GYOBB MÉR / TÉKBEN / ERDÉLY / MINDEN KERE- / TÉBEN E KIS / VÖLGY VAS / MI-VELETÉT / SZÁLLITOTTA / MINDENHOLL / SZÉT

Jobb oldallapján a fogalmazás zavaros, a faragó is utólag javított:

FERENC / FIA KÉRI / A / MINDENT / HATOBA - AKI / ISTEN UTÁT / ÉS SZORGAL / MA ÁLTAL / A NAGY SILÁNY / SORSBOL DE - / SOK KÜZDÉS/ UTÁN ISTEN / SEGEDELME / ANNYIRA SE- / GITETT, HOGY / MAGÁNAK BE / CSES POLGÁRI / NÉVT SZERZET

A sír felőli lapján:

EZ EMLÉKKÖ / VET TÉTETTE / FIA FERENCZ / AZ 1889-İK ÉV / VIII.İK HO 22-ÉN

A szövegből kiviláglik, hogy BORBÉLY Péter a falu gazdasági szervezetének csúcsán álló vasváltók közé tartozott. Voltak ugyan verősök, kovácsok, akik termékeiket maguk értékesítették, de a vasáru nagybani eladásával a vasváltók foglalkoztak. A múlt század második felében hat nagykereskedő vásárolta fel a verősöktől a vasat, s aztán vásárról vásárra járva „Erdély minden keretébe” szállították „e kis völgy vasmíveletét”. Vassal megrakottan indultak, s gabonás zsákokkal teli szekérekkel tértek vissza, amit odahaza busás haszonnal értékesítettek. Mondogatták is, hogy „dolgozik a verős éjjelnappal a verőben, s a vasváltó csak szedi a zsírját”. Ezért tehetette meg 1824-ben legid. BORBÉLY Péter – a sírkövön szereplő id. BORBÉLY Péter apja –, hogy „a régi harangot bévitte, és az újat kihozta ingyen Kolozsvárról”. A fia is többször tett adományt a köz javára. Az 1846-os aszályt követő év hűsvétján például egymaga ajánlotta fel az úrvacsorai bort és kenyert, ami az adott viszonyok között feljegyzésre érdemes esetnek számított. 1886-ban pedig 100 forintos alapítványt tett a szegények segélyezésére. Az anyagi jólét volt a büszke polgári öntudat forrása, amely a felirat szövegéből sugárzik.⁶⁴

42. 150 x 90 cm méretű, félköríves záródású mészkő, körös-körül párkánnyal. Az íven belül lévő felső rész jobban ki van mélyítve, mert itt kivésték az eredeti szöveget, s a sírbolt későbbi tulajdonosára vonatkozó adatok kerültek a helyébe, két keresztbe tett csákánnyal, köztük pedig egy stilizált szív rajzával. Az eredeti szöveget nagyrészt kapitálisokkal írták, mindössze öt sor készült kalligrafikus kurzív betűkkel. A betűk vonalvezetése a BARTÓK Ferenc sírfeliratára emlékeztet.

Az oromzat későbbi szövege:

ALSO UCZAI / GÖNDÖL JÁNOS / SIR BOLTYA / IRATTA CSÉP JÁNOS 1889

Az alatta következő eredeti felirat:

HILLEBRAND GOTHARDOT
FEDI E SETÉT BÓLT
MIG ÉLT KIRÁLYI HIV ARANY-VÁLTO VÓLT
LXXII ÉVEKRE TERJEDT FÖLDI ÉLTE
-831ben EZT JOBBAL TSERÉLTÉ
TÁRSA IS KNAPP ÉVA ESZTENDÖT HOGY ÉRE
LXXIVet TÖLTVÉN ITT MEG=
NYUGOTT VÉLLE
TIROLBAN SVATZ VÁROS SZÜLTE E KEGYES PÁRT
KIKET E NÉMA SIR TSENDES KEBLÉBE ZÁRT
Vándorlások után léptek jobb Életre
Szent reménnyel várják
Krisztut Itéletre

A sírkő az egykor Torockón folyt nemesfém-bányászatnak egyetlen ismert feliratos emléke. A 17. században a jobbágyok a fejedelmnek felajánlott ezüstkitermeléstől várták a szabadulásukat. A nagy reménykedés eredménye az lett, hogy robotban kellett dolgozniuk a TOROCZKAiak részére, minden részesedés nélkül. A következő évszázadban folytatódott az ezüsbányászat, de ezúttal már császári ellenőrök felügyelete mellett, ami újabb állami terhekkel tetézte a jobbágyi szolgáltatásokat. Ez a helyzet a torockói aranyváltó hivatal Járába történt költöztetéséig tartott (1844). Az államhatalom nyomását mérsékelte egyes hivatalnokok jó szándékú személyes viszonyulása a falu ügyes-bajos dolgaihoz. A bányászok között élve le életüket, ezek a német emberek esetenként azonosultak Torockó érdekeivel, s a közös gondok őket is tettekre sarkallták. Így történhetett meg, hogy a hamis kiváltságlevél ötlete minden valószínűség szerint az osztrák Adam HÜTTENMEYER agyában fogant meg. Hasonlóképpen a feliraton szereplő HILDEBRAND házaspár adományok, kölcsönök formájában állandóan segítette a falut. A helység magyar értelmiségéhez – id. BRASSAI Sámuelhez, SEBES Pálhoz – pedig a legmelegebb barátság szálai fűzték.⁶⁵

43. Az alábbi két kő egyazon sírboltot jelöli. Az egyszerű, kis méretű eredeti háta mögé egy évszázad múltán az utódok fehér márvány obeliszket emeltek. A régi sírkő felirata:

Itt nyugsznak / Sebes Zsuzsánna / Született 1830-ban / Meg halt 1852-ben / Sebes Pál Szül(etett) 1786 ban / Meg halt 1864 ben.

Az új sírkő felirata:

ITT NYUGOSZNAK / KIS-SOLYMOSI / SEBES PÁL / SZÜL(ETETT) 1789. MEGH(ALT) 1864. MÁJ(US) 9. / SEBES PÁLNÉ / Vajda Zsuzsánna / SZÜL(ETETT) 1805. APR(ILIS) 12. / MEGH(ALT) 1886. JUL(IUS) 28. / LEÁNYUK: / SEBES ZSUZSÁNNA / SZÜL(ETETT): 1830 AUG(USZTUS) 19. / MEGH(ALT) 1852 SEPT(EMBER) 9. / TORDÁN

Az unitárius oktatási rendszerben – a kolozsvári, tordai, székelykeresztúri testvérintézményei mögött – fontos szerepet játszó torockói iskola legismertebb rektorának emlékét idézi a két sírkő. Az egyenként mindössze néhány évig tanítóskodók hosszú sora – a később püspökké választott CSANÁDI Pál, a színjátszás történetében számon tartott FELVINCZI György és mások – után SEBES Pál 32 évig, 1812 és 1844 között irányította a helybeli iskolát. Ezalatt 801 tanítvány fordult meg a keze alatt, akiknek közel egyharmada a környékről meg a Székelyföldről jött ide elméjüket pallérozni. Ennek fő magyarázatát a kor hiányos iskolai hálózatában, meg a torockói alumnia rendszerében kell keresnünk, de bizonyára része volt benne a helybeli rektor jó hangzású nevének is. Az aranyosszéki, udvarhelyszéki, háromszéki székely, de a mőcsvidéki román apa fülébe is eljuthatott, hogy „Kissolymosi kebeles Nemes Birtokos SEBESS Pál” így inti tanítványait: „.... nem a születés és származás, hanem a jó nevelés és hasznos könyvek olvasása által megnevelés és kimívelt nemes szív, a csinos magaviselet, a szép erkölcsök és a jó cselekedetek tesznek igazi nemessé minden embert.”⁶⁶ Felettes egyházi hatóságai ismétlenül kinyilvánították a tanulók örvendetes előmenetele feletti megelégedésüket. Pedig egyszerre száznál több gyerek is volt a keze alatt. Ilyen körülmények között csakis úgy érhetett el eredményt, ha a kor leghaladottabb oktató-nevelő módszereket alkalmazta. A „már esmeretes LANCASTER dicséretes tanítási módja s nemrégiben kiadott 20 tábláinak használása nagy előmenetellel gyakorlásba hozott” Torockón is.

A felekezeti tanítók anyagi és erkölcsi kiszolgáltatottsága magyarázza, hogy 1844-ben, idő előtt nyugdíjaztatta magát. Országos bajok (pénzromlás): a szülők fizetésképtelensége, a pap, a rektor és a leánytanító között emiatt fellépett anyagi torzskodás, egyes szülők részben megalapozatlan vádaskodásai – mindezek lehetetlenné tették további eredményes működését, s a megoldást a félreállításban látta. Elégtételt akkor kapott, amikor hat évi kényszerű szünet után felkérték, hogy fogadja el a tordai gimnázium rektori tisztét. 71 éves korában (!) vonult végleg vissza nyugalomba. A torockói családi házba jött haza megpihenni. Most már örökre. Hogy a falu tudatában volt, mit köszönhet az egykori rektoroknak, azt tolmácsolja a különben oly szűkszavú halotti anyakönyv 1864. május 11-én, a temetés napján beszűrt – egyébként téves adatot tartalmazó – rendhagyó jegyzete: „SEBES Pál úr elébb itteni, későbbben tordai gimnaziális tanító, összesen 50 éven.”

Választott nevelői hivatásának célját ő maga így fogalmazta meg: „Pál voltam, plántáltam, a többi nem rajtam állott. Nagy és szent törekvése volt lelkemnek gyertya módra használni kis körömben a világnak. Az az édes fantázia lelkesített sok nehézségű pályámon, hogy embereket formálok, s ugyanezért választott mondásom vala mindig: az én igám gyönyörűsége.”⁶⁷ Igyekezeteinek eredményeit méltatjuk másfél évszázad múltán ma is, valahányszor kivételes pályát befutott tanítványaira, KRIZA Jánosra vagy George BARIŢRA emlékezünk.⁶⁸

44. Két méter magas, tetején és talapzatán sokszorososan tagolt, négyzet alapú hasáb. Gondosan faragott munka, de mállékony anyaga miatt a felirat szövege hiányos:

[Csikszent]jiványi / KORONKA ANTAL / Torockzoi Unitárius pap / és Aranyos Tordaköri / Esperest. / 1806 + 1885 Január 15 / és fija / [KORO]NKA ANTAL / [...]

Torockó az erdélyi unitárius egyház erős gyülekezete volt, az átlagon felüli megélhetést biztosított, ezért papi székéért mindig is versengtek a jelöltek. Első ismert papja PATKÓ Gergely volt (1583). Leghosszabb ideig szolgáló lelkésze közül a falu szülőtte, EKÁRT Gergely jó félévszázados pályájának felét (1711-1740) itt töltötte. A nagy tudású, gazdag könyvtárral rendelkező FERENCZI János kolozsvári papságát feladva tért vissza Torockóra (1790-1794, 1815-1824). Többen itt haltak el, s itt is temették el őket, de csak a KORONKA Antal sírköve emlékeztet az egyistenhívő gyülekezet szellemi vezéreire. (Csak a sírkő, mert a hamvakat a család exhumáltatta, s elvitte Torockóról).

KORONKA Antal abrudbányai, káli, mészköi, várfalvi és kövendi lelkési szolgálat után, s öt éves Aranyos-Torda kerületi esperesi működést követően került Torockóra. Híre megalázta: lendületes, magas beszédei miatt „Aranyosszék Aranyoszájú Szent Jánosá”-nak nevezték. Szentbeszédeinek vezérfonalát az egyistenség unitárius alapítétele képezte. Vallotta, hogy csakis a hit szilárd alapjára épített családi, falu- vagy nemzeti közösség állhat helyt a megpróbáltatásokban. Prédikációit teológiai, filozófiai, történelmi, irodalmi példázatok tették meggyőzővé, tartalmassá. Szónoklatait igényesség hatotta át, valamint az a szándék, hogy hallgatóságait a hit, erkölcs és szellem magasába emelje. Az a vágy sarkallta, hogy gondolatai a hívek minél nagyobb köréhez eljussanak, ezért több prédikációját kinyomatta, imakönyvei révén pedig egy még szélesebb – szándékai szerint felekezeti korlátokat nem ismerő – rétegnek akart mindennapi küzdelmeihez erkölcsi, hitbéli fogódzót nyújtani.

Politikai állásfoglalása a fontolva haladók táborában jelölte ki a helyét. Csodálta SZÉCHENYIt, aki hazáját „az európai civilizáció Pantheonjába béavatni oly tüzetesen, de véraldozat nélkül törekedett”. Dinasztiahű volt, s királypártiságában odáig ment, hogy Ferdinánd érdemének tekintette az 1848-as áprilisi törvénye-

ket. Ismert monarchistaként királyi hivatalos (regalista) minőségben részt vett az 1863-1864-es szebeni diéta munkálatain (1864. május 19. és november 13. között). Ez az országgyűlés összetételében számolt ugyan Erdély etnikai viszonyaival, de nyilvánvaló volt, hogy birodalmi érdekeket szolgál. Az 1848-as törvények felüggesztése miatt a magyar követek testületileg távol maradtak a munkálatoktól. KORONKA hosszas belső tusa után vállalta a népszerűtlen megbízatást. A szembenálló nézetek közelítésében látta szerepét. S a várakozásoknak megfelelően támogatta a király jogait a regalisták és a legfőbb törvényszék bírójának kinevezésében, ugyanakkor viszont tiltakozott idegenek (osztrákok) alkalmazása ellen. Pártfogolta a román nemzet politikai egyenjogúsításáról szóló javaslatot, ám egyúttal állást foglalt a négy nemzet egyenlő képviselője mellett. Gazdasági (vasipar) és kulturális (iskola, az írtstudás magas foka) érvekkel támogatta Torockó követségülési jogát. Eredménytelenül. Az országgyűlés feloszlása véget vetett vitatott politikai pályafutásának. Elveinek győzelmét jelentette a kiegyezés, amelyet „vértelen diadal”-ként, „a polgári béketűrés jutalma”-ként értékelt.⁶⁹

45. Egymástól nem messze álló két sírkő. Anyaguk, méreteik (70 x 85 cm), alakjuk (homorú vállak, ívelt oromzat), a betűk szép rajza (többségük kapitális, de a neveknél kurzív barokk, a zárómondatnál pedig kisbetűk, sok ligatúrával) s a két szöveg stílusa kétszertelenné teszi, hogy ugyanabból a kőfaragó műhelyből kerültek ki, s a sírversek szerzője is ugyanaz a személy.

a.

1825
UTAS KI A HOLTAK ORSZÁGÁT
VIZSGÁLOD ITT A NYUGODALOM
TSENJDJÉ FELTALÁLÓD ITT LÁTOD
NYUGODNI KÉT BOLDOGULT PÁRNAK
PORÁT KIKET A MENNY LAKOSI VÁRNAK
KRIZA ANDRÁST KI E BOLTOT ÉPITETTE
70 ESZTENDŐ A SIR BOLTBA TEMETTE.
ÁRKOSI ILONA, KI MÉG FÉRJE ELŐTT,
9 ESZTENDŐT SZÁMLÁLT ÉLETÉBEN,
S MOST ITT NYUGSZIK A SIR TSENDES Üregében
Élő kit még a por fedelek nem fednek
Keresd békességét Szivednek s Lelkednek
Hogy rád is a hosszas éjj után viradjon
Örök élet és Lelked az Égben Vigadjon

b.

1831
UTAS KIITELMÉGYNÉZD
EZ MÁRVÁNY KÖVET MELJ MÁTÉ
GERGELY S KRIZA
JUDITNAK TÉTETETT EMLÉKEZETEK
RE AKIK EZ ÉLETBE KIFUTVÁN PÁLJÁJOK
TÉTETTEK EZ SIRBE. 84
ESZTENDŐT ÉLVÉN. HÁZASI

ÉLETET 47TETT TÖLTVÉN. MELJ
ALAT ÖT SAJÁT MAGZATO NEVELVÉN
PÁROS ÉLETEKET S UNAKÁKAT ÉRVÉN
LEGYETEK TSENDESEN MIIS IDE TÉRÜNK
ISTEN ORSZÁGÁB(AM) ISMÉT EGYÜT ÉLÜNK
Várakozván itt már nyugszunk. Addig mig
Szolít Jészusunk.

A két sírkő, valamint 10. számú párjuk közelsége jelzi, hogy a Birgejnek ebben a részében voltak a kiterjedt KRIZA rokonság sírkamrai. A falu lakosságának többségével egyetemben a KRIZÁK is főképp vasművességből éltek. 1749-ben KRIZA Gergelynek része volt a GÁLok bányájában, Némelyikük a módos gazdák közé emelkedett, s szolgát tartott (KRIZA János, 1749). Vállalkozó szellemüket dicséri, hogy 1781-ben hat KRIZA – kilenc más torockóival társulva – meghatározott feltétellel használatba vette TOROCZKAI Zsigmond mészárszékét. A közügyek iránti fogékony-ságukat bizonyítja, hogy KRIZA Albertet 1785-ben esküdtté választották.⁷⁰

Nemcsak dolgos, hanem értelmes emberek is voltak. Így történhetett meg, hogy a félkarját veszített s ezért bányamunkára alkalmatlanná vált legényt, KRIZA Jánost (1782-1855) szülei tovább taníttatták, s ő lett az erdővidéki Nagyajta „csonka pap”-ja. Szolgálat helyén született a kereszttségben szintén János nevet kapott fia (1811-1875), később unitárius püspök, akit édesapja 1820 és 1825 között SEBES Pál scholájába küldött elméjét pallérozni. Kéziratok, levelek vallanak a tiszteletet parancsoló tudásáról, igényességéről ismert torockói rektor és okos, meleg tekintetű kisdíákja közötti szoros kötelékről. A népdalokból és műdalokból összeállított énekgyűjtemények (Szívet **gyönyörködte-tő világi énekek**) bizonyára ösztönzésül szolgáltak KRIZA későbbi költői és népköltészeti gyűjtő munkásságához. Tény, hogy már itt elkezdett verselgetni, s talán itt szövögette az odahaza, Erdővidéken megismert székely népköltészeti kincs majdani gyűjteménye, a **Vadrózsák** megszületéséhez vezető első terveit.

De erkölcsi-szellemi arculatának kialakulását a nagyszülői családi környezet is kedvezően befolyásolta. A Bibliából „igen sokat olvastam nagykegyes nagyanyámnak” – írja később önéletrajzában. Itt kezdte ismerkedését a régi magyar irodalom alkotásaival, „amelyek a torockói olvasgatni szerető népnél nyomtatásban vagy kéziratban nagy számmal találtattak”. „Patriarkális egyszerű erkölcsökkel” ékes emberekként ismerte meg a torockóiakat, akik közül a KRIZA rokonságnak a síremléken idézett tagjai bizonyára a nagyszülői ház gyakori vendégei voltak. Nem testvérek voltak ugyan, de egyazon nemzedékhez tartoztak.⁷¹

Idősb KRIZA Andor – egyike volt a vidalyi határban két új bányát nyitó húsz bányásznak – hasonnevű fiát 1755-ben tartották keresztvív alá, ÁRKOSI Ilonát négy évvel később. 1776-ban házasodtak össze, s a következő évtől kezdődően egymás után jöttek világ-

ra gyermekeik. A mesterséggel és a vállalkozókedvvel együtt örökölték a jómódot és a közügyek iránti érzékenységét. 1808-ban ezüst fedelet készíttettek egy 1781-ben adományozott úrasztali aranyozott ezüst talpas pohárra. Felírata: „Ezen fedelet tsináltatta KRIZA András, és felesége ÁRKOSI Ilona. A(nn)o 1808-ban”. Néhány év múlva a feleség áldozatul esett az 1816. esztendei pestisnek, s ezért az orgonaeépítés céljára történt adományozások lajstromán a tíz rénus forint mellé már csak a férfi nevét vezették be. Születésekor Andornak jegyezték az anyakönyvbe, halála után anyakönyvbe és sírfelíratra egyaránt KRIZA Andrást írtak. Egész életén végigkísérte keresztnevének ez az akkoriban felerősíthető két alakja.⁷²

A fiatalabb sírkövet idősebb házaspár emlékének szentelték. A sírvers és az anyakönyv egybehangzó adatai szerint 84 éves MÁTÉ Gergely a maroszéki Csókfalváról származott, ő teremtette meg a család torockói ágát. KRIZA Judittal kötött házasságát 1770-ben jegyezték be, tehát valójában 61 évig voltak házasságban. A sírkövön szereplő 47 év inkább 1785-ben keresztelt lányuk életkorával egyeztethető. Különös, hogy a sírfelíratban és az anyakönyvben hogyan halmozódnak az életükre vonatkozó hibás adatok. A temetési szertartást végző pap 63 évesnek írja az elhunyt feleségét, ám ezt a téves személyi adatot az anyakönyvnek egy azonos nevet viselő más személyre vonatkozó bejegyzéséből következtethette ki. Valójában KRIZA Judit 1756-ban született. Bizonyos, hogy mindketten 1831-ben, a koleralázadás esztendejében haltak meg. A férfit február 3-án, feleségét pedig négy nap múlva temették. A két elhalálozás időbeli közelsége sejteti, hogy a járvány végzett az idős házaspárral.⁷³

Örvendetes, hogy a kézirat lezárása után a 17. századi sírkövek sora kiegészült egy újabbal, a KIRÁLY család sírboltjának a beszakadása nyomán láthatóvá vált a múlt század végén emelt obeliszk talpazatába - a 6. számú sírkövel együtt - beépített másik emlék. A 45 X 25 cm méretű kő előlapján a következő csonka felírat olvasható:

IT FEKSZIK: BIRO [...] / AN(N)O 17[39?]/ XI [die?] VI

Torockón ritka a BIRÓ név. 1630-ban szerepel egy Martinus BIRÓ. Az 1754-től vezetett anyakönyvben a család egyetlen tagjával sem találkozunk, s e tény is az évszám feltehető kiegészítése mellett érvel.

A szerencsés véletlen a Birgejben rejtőző újabb sírfelíratok előbukkanását ígéri.

A fentebb ismertetett sírfelíratok szeretteikért s a faluért aggodó-munkálkodó embereknek és korán kihunyt ifjú reményeknek a tanúságai. Állításuk idején még friss volt a seb, amit a halál az életben maradtakon ejtett, s általánosan érvényes jelképként értelmezhető az anyakönyv egyik bejegyzése: „Mikor ennek harangoztak, a szép szavú nagyharang ekkor hasadt el.”⁷⁴ A sírkövek tekintélyes hányadát a közelmúltban még föld takarta. 1970 és 1974 között hozta őket napvi-

lágra tanítványaim⁷⁵ ügyszeretete. De fennáll a veszély, hogy újból betakarja őket a föld. S az utóbbi években eltűnt síremlékek szomorú esete példázza, hogy megtörténhet az a jövételhetetlen vétek is, hogy megsemmisítik a régi szöveget és helyébe újat véznek, illetve egyszerűen a divatos betonalkotmányok nyersanyagául használják fel őket. Annál sürgetőbb valamennyi helyi felelős tényező, a torockói közvélemény egységes fellépése, hogy az utánunk jövő nemzedékek számára is megőrződjék ez az önismeret-gyarpító műemlék-együttesünk. Dolgos és harcos évszázadok hív tanújaként nyújt erkölcsi fogódzót egy kisközösség egészségésze továbblépéséhez.

Jegyzet

1. JANKÓ János: **Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe.** Budapest 1896. 217-223
2. „A koporsókat nem süllyeszti a földbe, hanem sziklába vajt barlangban helyezik egymás mellé. Minden családnak van egy ilyen hegybe fűrt kriptája. A krypta-barlanghoz egy függőleges, kürtőszerű nyílás vezet, a síp. Csak ezt földelik el.” MIKÓ Imre: **Akik előttem jártak.** Bukarest 1976. 334-335 – „A sírban külön gödör van a már elporladt csontoknak, a csontgödör.” JANKÓ János: **Im.** 221 – A sírás részletes leírását I. PÁL András: **A torockói sziklasírok.** = Keresztény Magvető 1973. 2. 92-96 – A legfrissebb dolgozatok e tárgyban: FERENC Gábor: **Torockói sziklasírok** = Torockó. Egyetlen szám. 1991. 2-3 – KUN KRIZA Ilona: **Temetés Torockón** = Művelődés 1993. 1. 31-33
3. MALONYAI Dezső: **A magyar nép művészete.** II. Budapest 1909. 305
4. Szent László I. törvénykönyvének (szabolcsi zsinat, 1092) 25. fejezete: Aki „nem a templom mellé temeti az ő halottjait: tizenkét napon át vezekljen kenyéren és vízen, kalodába zárva”. KÖNYVES Kálmán I. törvényének (tarcali gyűlés, 1100 körül) 73. fejezete: „Keresztények temetése ne másutt, hanem a templom csarnokában legyen.” Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Szerkesztő MÁRKUS Dezső. **1000-1526. évi törvények.** Fordította és jegyzetekkel ellátta NAGY Gyula. KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Budapest 1899. 56-59, 116-117
5. Az egykori zsinoldyes torony egyik fióktornán az 1670-es évszám volt olvasható. **A Torockói Unitária Eklklésia Alamisna Könyve** (Régi Aranykönyv, a továbbiakban: Régi Arkv) a helybeli unitárius egyházközség levéltárában Torockón. 37-40
6. Az információkért a közelmúltig a falu legidősebb lakójaként számon tartott RÁCZ Józsefnek (1901-1904) mondok – immár megkésétt – köszönetet. 212. számú háza – melynek egyik padlággerendája az 1717-es évszámot viseli – 1957-ben történt toldásakor ő maga is felhasználta a kertjéből származó, felírat nélküli sírköveket.
7. JAKÓ Zsigmond: **Adatok a torockói jobbáglázadások történetéhez** = Erdélyi Múzeum 1945. (a továbbiakban: JAKÓ 1945) 130-160
8. P. SZATHMÁRY Károly: **A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen főtanoda története.** Nagyenyed 1868. 138-141
9. A torockói egyházközség iratai az Unitárius Egyház Kolozsvári levéltárában. 19. csomó
10. Uo. 10, 12. csomó
11. Uo. 4, 5. csomó
12. A Torockói Unitaria Szent Eklklésia Számadásos Jegyzőkönyve (Vizitációs Jegyzőkönyv, a továbbiakban: Vizit Jkv) a helybeli unitárius egyházközség levéltárában Torockón. 131
13. Torockó község levéltára a Kolozsvári Állami levéltárban. Fasc. 2
14. Az adatok forrása a torockói unitárius egyházközség régi anyakönyve (1754-1849). Hatósági hatalmaskodás következtében évtizedekkel ezelőtt nyoma veszett ugyan, de az egykori lelkipásztor gondossága révén értékes anyaga mikrofilmen megőrződött. FERENC Gábor jelenlegi lelkes szí-

vességének köszönhetően építhetem be a dolgozatba e kincsesbányának bizonyult forrás adatait. 1772-ben a felkúrpásztor magával vitte új szolgálói helyére, Árkosra, ahol 1789-ig használták, ezért a háromszéki falu helytörténelmi kutatásában is hasznosítható. Később visszakerült Torockóra, s utólag bevezették az itteni adatokat, így tehát csaknem hiánytalan. Az anyakönyvből évenként külön rovatokba írták a kereszteleseket, esketéseket és temetéseket, de egyes esetekben elírtek a jól kialakult rendtől. (A továbbiakban: **Akvker, Akvesk, Akvtem** – utána a bejegyzés éve).

15. A torockói unitárius eklézsia 1850 és 1917 közötti anyakönyve a helyi polgármesteri hivatal levéltárában.

16. Akvker 1768. – Akvtem 1766, 1780, 1783, 1829, 1833, 1842.

17. Akvtem 1783, 1806, 1843.

18. Akvtem 1849.

19. A 18. századi Torockó gazdasági, társadalmi és művelődési viszonyainak ismeretében nem meglepő, hogy egyik legöregebb házának (Külső-Kóvár utca 60., POZSGI József tulajdona) mesteregrendjének szép egyenes sorokban gondosan vésett betűket, sok ligatúrát tartalmazó feliratot bukkanunk. A mező középső részén: RESTAURATUM / ANNO D(OMI)NI 1727. Kétfelől három-három sorban egy-egy aforizma. Baloldalt: IN OMNIB(US)OPERIB(US) TUIS / MEMORARE NOVISSIMA / TUA ET IN AETERNUM NON PECCABIS. Jobbfelől: DISPONE DOMUI / TUAE QUIA MORI / ERIS TU ET NON VIVES. Magyarítva: Újjáépítetted az Úr 1727. évében. Minden munkádban jusson eszedbe, hogy esendő vagy, s akkor sohase fogsz vétkezni. Gondoskodj magadnak házról, mert meghalsz, nem fogsz (örökké) élni.

20. Néhányuk rajza közülje: Dr. KŐS Károly: **Egy vasműves község; a régi Torockó** – Művelődés 1971. 6. 39. – L. még utó: **Tájak, falvak, hagyományok.** Bukarest 1976. 331-335. – A következőkben a zárjelbe tett nagybetűk a mesterségjelvényeket hordozó síremlékeknek a mellékelt ábrán és térkép-vázlaton elfoglalt helyét jelölik. A foglalkozási jelvényeket ifj. VINCZE Zoltán rajzolta. A fényképeket LÁSZLÓ Csaba és VAS Géza készítette.

21. Talán nem véletlen a jelvény hasonlatossága a rottont TOROCZKAI címerrel. Vö. KELEMEN Lajos: **Torockószentgyörgy és emlékei** = Pásztorház 1927. 31

22. MALONYAI Dezső: **i. m.**, 304, 306

23. JAKÓ Zsigmond: **Írás, könyv, értelmiség, Tanulmányok Erdély történelméhez.** Bukarest 1976. (a továbbiakban: JAKÓ 1976) 63-64

24. A felsorolásban használt sorszám a sírkő helyét jelöli a térkép-vázlaton. Sajnos nincs mód a fonott betűk jelzésére, ellenben a rövidítések feloldására (J)-jel utalok. A feliraton eredetileg feltehetően szereplő, de megsemmisült szövegrészeket []-be tettem. A sorokat / választja el egymástól.

25. A TOROCZKAI család levéltára (a továbbiakban: TOROCZKAI cs lvt) a Kolozsvári Állami Levéltárban. Fasc. 5(X). nr. 11. – Uo. Fasc. 16(XX). nr. 1. – Torda vármegye levéltára (a továbbiakban: Torda vm lvt) Prot. II/76. 740-741. – Uo. Prot. II/78. 603, 615-616, 1383. – Vízit Jkv 127, 209

26. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 15(x I x). nr. 1. – Uo. Fasc. 16(XX). nr. 1

27. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 11(x VI A). nr. 39. – Uo. Fasc. 16(XX) nr. 1. – Uo. Fasc. 17(XXI). nr. 4. – Torda vm lvt Prot. II/76. 86, 397-398, 426-427, 469-470. – **II. RÁKÓCZI Ferenc erdélyi hadserege.** Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi MAGYARI András. 1994. 68-69, 121-122. – BENZCÉDI Gergely: **Torockói papok** = Keresztény Magvető 1891(XXVI). 159

28. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 16(XX). nr. 1. – Uo. Fasc. 15(XIX). nr. 1. – Torda vm lvt Prot. II/76. 221-222, 224.

29. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 15(XIX). nr. 1. – Uo. Fasc. 16(XX). nr. 1

30. Uo.

31. Torda vm lvt II/78. 472

32. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 15(XIX). nr. 1, 2, 3, 16. – Uo. Fasc. 16(XX). nr. 1. – Torda vm lvt Prot. II/76. 466-468. – Uo. Prot. II/78. 1342-1346. – BARTÓK Ferenc naplója. 1714, 1727. Közli ZSAKÓ Gyula: **Egy XVIII. századi torockói napló** = Erdélyi Múzeum 1944. 157-173 (A továbbiakban: BARTÓK, utána a bejegyzés éve) – JAKÓ 1945. 151, 155. – KÁZMÉR Miklós: **Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVII. század.** Budapest 1993. 1069

33. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 15(XIX). nr. 1. – Uo. Fasc. 16(XX). nr. 1. – Torda vm lvt Prot. II/76. 17, 389-390, 811-813. – Uo. Prot. II/78. 334. – BARTÓK 1744

34. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 5(X). nr. 11. – Uo. Fasc. 15(XIX). nr. 1. – Uo. Fasc. 16(XX). nr. 1. – Torda vm lvt Prot. II/78. 1010, 1017-1019, 1038.

35. Akvtem 1771. – BARTÓK 1758

36. Akvesk 1758. – Akvtem 1757. – BARTÓK 1757

37. Akvtem 1760, 1765, 1768

38. Akvesk 1776. – Akvtem 1757, 1763. – BARTÓK 1773, 1779

39. Akvtem 1765. – A helyi múzeum könyvtárának 103. levéltári számot viselő darabja, az 1787. évi erdélyi országgyűlés végzésének utolsó oldalán álló bejegyzés: „Adtam által a torockai bíró VERNES Istvánnak 1794-ik esztendőben februáriusnak 20-dik napján. HORVÁTH Imre szolgabíró.”

40. Aranyoszék levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. Prot. I/2. 372. – Akvtem 1760, 1766. – Torda vm lvt Prot. II/78. 318-319, 334, 335, 339-340, 365-366, 433, 437.

41. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 16(XX). nr. 1, 5. – Akvesk 1760. – Akvtem 1767. – JANKÓ János: **i. m.**, 67

42. Akvker 1760. – Akvtem 1770

43. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 16(XX). nr. 5. – Torda vm lvt Prot. II/76. 466-468. – Uo. Prot. II/78. 1342-1346. – AKVTEM 1758, 1770. – BARTÓK 1764, 1768

44. Torda vm lvt Prot. II/76. 342-343, 351. – Uo. Prot. II/78. 71, 805-806, 890, 907-909. – Akvesk 1779, 1784. Akvtem 1770, 1771, 1814.

45. Akvker 1756, 1759, 1765. Akvtem 1773, 1783. – BARTÓK 1741.

46. Akvtem 1773

47. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 16(XX). nr. 4, 5. – Akvtem 1783. – BARTÓK Ferenc naplója. L. a 32. jegyzetet. – JAKÓ 1976. 62-79.

48. Régi Arkv 209-210, 228.

49. Torda vm lvt Prot. II/78. 505-506. – Akvtem 1779, 1799

50. Akvker 1791

51. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 15(XIX). nr. 1. – Akvtem 1792

52. Akvtem 1801. – BARTÓK 1747, 1755, 1760, 1771

53. A TOROCZKAI címer köré vésett feliratnak az ék sokszori faragása során megcsönkített szövege: CURAVIT EDIFICARI HANC MOLAM / ANNO — — — 1752

DIEBUS 9 BRIS / ILLUSTRISSIMA D(OMI)NA KLARA TOROTZKAI / SUB P[...]/ INSTRUCTA PER M(AGIST)REM / GREGORIUM KIS.

54. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 11(XVI A). nr. 39. – Akvtem 1804-1807

55. Akvtem 1811

56. Akvtem 1814

57. Akvesk 1782, 1816, 1820, 1821. – Akvker 1764. – Akvtem 1816, 1840. – A templomi építkezésekre: Régi Arkv 3-44. B. NAGY Margit adatgyűjtéséből hiányzik a torockói harang öntése: **Reneszánsz és barokk Erdélyben.** Bukarest 1970. 295-296. Utó: **Stílusok, művek, mesterek.** Bukarest 1977. 178-179

58. TOROCZKAI cs lvt Fasc. 5(X). nr. 11. – Uo. Fasc. 11(XVI A). nr. 39. – Uo. Fasc. 15(XIX). nr. 1. – Uo. Fasc. 16(XX). nr. 1, 9. – Torda vm lvt Prot. II/76. 3-4, 6, 632-633. – Uo. Prot. II/78. 71, 607-608, 805-806, 890, 907-909, 1496-1500. – Akvtem 1817

59. A torockói temetőből ismert ereszes reneszánsz emlékek típusába sorolható sírkő szövegét közölte ugyan ORBÁN Balázs (**A Székelyföld leírása.** V. 229.), ám mellőzte a keltezés is tartalmazó első részét. A párkány felirata: MONUMENTVM. Alatta koszorúba foglalt, kardot markoló kar, kétoldalt pedig a dátumozás: ANNO ——— DOMINI / 1704 ——— DIE / 28 DIK ——— X bris. És következik az ORBÁNnál található szöveg, természetesen ma már hiányosabb formában.

60. BARTÓK 1731, 1737, 1747, 1763, 1771. – Régi Arkv 12, 27, 37, 45, 50, 70, 72-73, 99. – Vízit Jkv 88, 91. – A Torotzkai Unitaria Szentgyézház

D(omesticum) Consistoriumának Jegyző-Könyve (a továbbiakban: Tanács Jkv) a helybeli unitárius egyházközség levéltárában Torockón. 9, 11, 104. – KORONKA Antal: **Halotti prédikáció mint emlékbeszéd torockói BOZSLA Ferencz koporsója felett.** Kolozsvár 1875. 20 lap. – VINCZE Zoltán: **A torockói iskola pártfogói és tanulói.** (1789-1892). = Erdélyi Múzeum 1993(LV). 3-4. füzet 37-38.

61. Tanács Jkv 14

62. A jobbgyfelszabadítás emlékére a hívek egy új úrasztali ezüst tálcát adományoztak a templomnak, talapzatán a következő körirattal: „Az 1848 évi Népszabadulás emlékéül a Torockzói Unitarius Hívek, Istennek szentelték, saját templomuknak ajándékozván”. A klenodiumot 1855 „november második vasárnapján szentelték fel, emlékezetül annak, hogy az 1848-i forradalomkor azon nap lépett a városba ellenséges tábor, de fegyelmet sem érdemlő sarc után, úgyszólván kár nélkül vonult el ismét a város határáról”. Régi Arkv 60-61. – Vízit Jkv 199-200. – BORBÉLY István: **Torockó története 1848-49-ben** = Ellenzék 1908. augusztus 18, 21, 24, 25, 27, szeptember 1. – Leonida LOGHIN - Constantin UCRAIN: **Aspecte militare ale revoluției din 1848-1849 în Transilvania.** București 1970. 41, 127. – MIKÓ Imre: **i. m.**, 293-335

63. Tanács Jkv 102-103, 114

64. Régi Arkv 31, 53. – Tanács Jkv számozatlan lap. – Dr. KÓS Károly: **i. m.**, 42

65. BARTÓK 1719, 1721, 1729. – Régi Arkv 13, 23. – Vízit Jkv 39. – **BRASSAI Sámuel alsó-szt.-mihályfalvi pap levelei SEBES Pál torockói isk. igazgatóhoz.** = Keresztény Magvető 1892. 216-217. – JANKÓ János: **i. m.**, 188. – JAKÓ 1945. 131-132. – JAKÓ 1976. 69

66. SEBES Pál: **Erköltsi tükör vagy A betűletes, és tsinos magaviseletnek szabályai (Praeceptum morum).** Nagyenyeden 1836. 3

67. BOROS György: **SEBES Pál torockói iskolaigazgató élete és hatása.** Kolozsvár 1903. 19. (közli az arcképét)

68. Tanács Jkv 25-53. – Vízit Jkv 92. – SZINNYEI József: **Magyar frók élete és munkái.** XII. 809. – SZENTMÁRTONI Kálmán: **Adatok a torockói iskola történetéhez. Emlékkönyv KELEMEN Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.** Kolozsvár 1957. 577-586. – NÁHLIK Zoltán: **Date privind istoricul școlilor de tip lancasterian din Transilvania** = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Psychologia-Pedagogia. 1966. 125-143. – VINCZE Zoltán: **i. m.**, 34-49. – VARGA Gyula: **A torockói iskola történetéből** = Torockó. Egyetlen szám. 1991. 3-5. – George BARIŢ magyar levelezése. Sajtó alá rendezte Ioan CHINDRIȘ és KOVÁCS Ferenc. Bukarest 1974. 18-22.

69. Nyomtatásban megjelent fontosabb munkái, beszédei: **Imádságos könyv templomi szültségre.** Kolozsvár 1844. 308 lap; **Imakönyv a szép-nem számára.** Kolozsvár 1856. 308 lap; **Egy pár őszinte szó az unitaria vallás lényegéről.** Kolozsvár [1859]. 16 lap; **A keresztény családi élet** = Keresztény Magvető 1863(II). 36-52.; **Nagyobb beszédei a szebeni országgyűlésen 1864.** Kolozsvár 1864. 46 lap; **Az istenegység hite az egyedül idvezítő hit.** Kolozsvár 1867. 31 lap; **Vértelen diadal a polgári béketűrés jutalma.** Kolozsvár 1867. 16 lap. – CSEGEZY László: **Az elhunytak emlékezete.** KORONKA Antal (1806-1885) = Keresztény Magvető 1885(x x), 59-62. – BENCZÉDI Gergely: **i. m.** 157-161. – Simion RETEGAN: **Dieta românească a Transilvaniei.** Cluj-Napoca 1979. 106, 143, 163, 193, 224. – **Erdély rövid története.** Főszerkesztő KÖPECZI Béla. Budapest 1989. 483-486.

70. TOROCZKAI es lvt Fasc. 11(XVI A). nr. 39. – Uo. Fasc. 16(XX). nr. 9. – Uo. Fasc. 17(XXI). nr. 22. – Torda vm lvt Prot. II/78. 1010, 1017-1019, 1038. – BARTÓK 1785.

71. Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam. Szerkeszti SEBESTYÉN Gyula. XII. Budapest 1911. 369-377. ANTAL Árpád-FARAGÓ József-SZABÓ T. Attila: **KRIZA János. Három tanulmány.** Kolozsvár 1971.

72. TOROCZKAI es lvt Fasc. 11(XVI A). nr. 39. – Akvesk 1776. – Akvker 1755, 1759. – Akvtem 1816, 1825. – Régi Arkv 7. – Vízit Jkv 120

73. Akvesk 1770. – Akvker 1756, 1767. – Akvtem 1831

74. Akvtem 1809

75. Utólagos köszönet helyett álljon itt a nevük: BALÁZS Csaba, DEMÉNY Ferenc, HERCZE Csaba, KIRÁLY Béla, KOSZTA János, MÓRICZ József, PÁL Miklós (reményeinket szertefoszlata, idő előtt,

1974-ben végleg a Birgebe költözött), TOBIÁS Árpád, ZSAKÓ Attila, ZSAKÓ Ferenc.

(**Szerk. megj.:** az írott forrásokból vett idézetekben is alkalmazott majuszkulás családnév-kiemelést kötetyszerkesztési szempontok indokolják, csak a sírfeliratok betűtípusát hagytuk meg a lejegyzésnek megfelelően.)

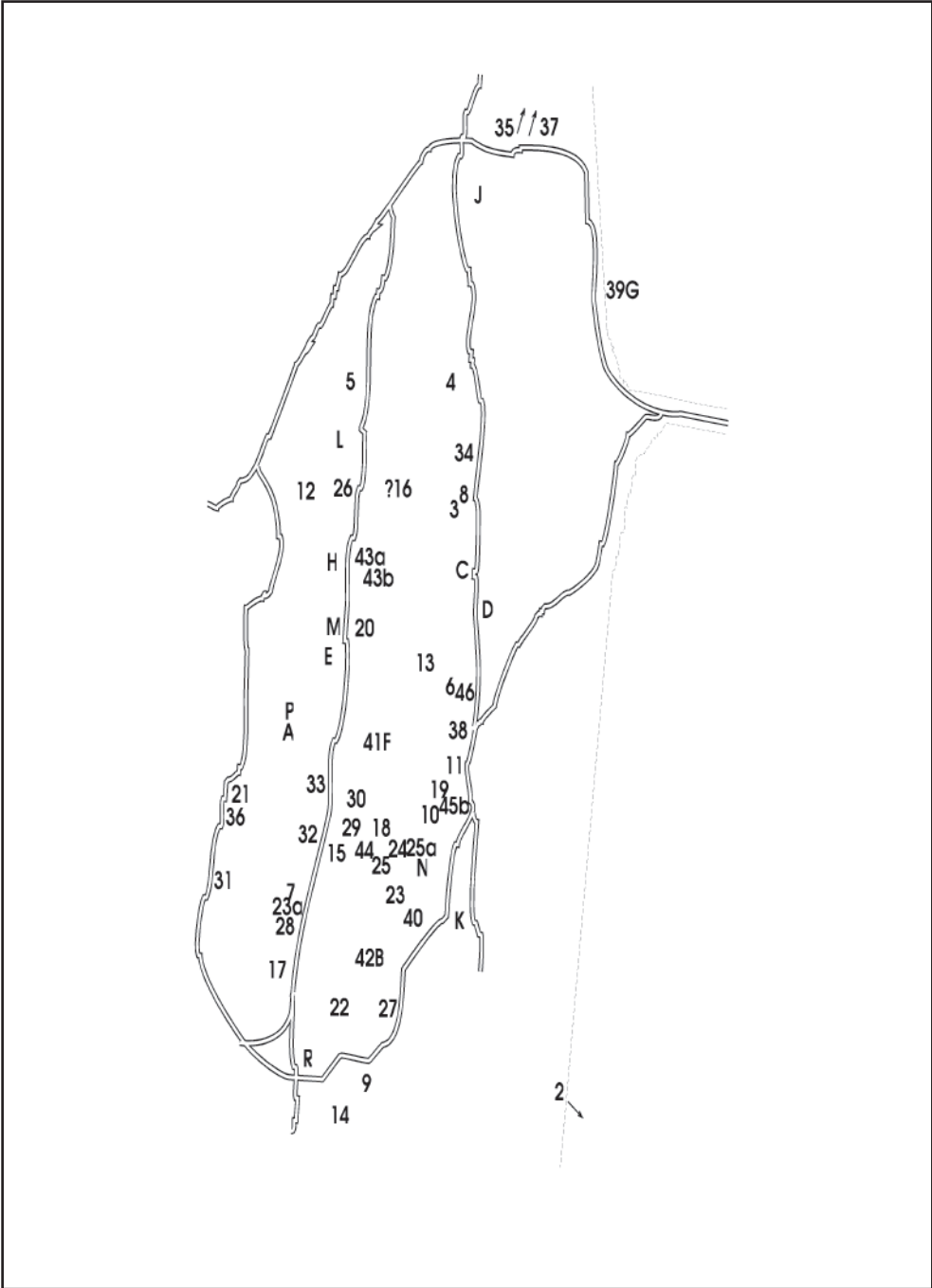
Pietre funerare vechi la Rimetea (jud. Alba) (Rezumat)

Pietrele funerare din cimitirul din Rimetea oglindesc fidel condițiile specifice economice, sociale și culturale din secolele trecute ale localității. Inscricțiunile sunt scurte și, desigur, nu pot concura cu valoarea altor izvoare scrise, totuși, unele date reprezintă informații prețioase pentru completarea celor din documente, ne fac posibilă schițarea istoriei cimitirului, și pun din nou în evidență aspectul multicolor al structurii comunității iobăgești. Lucrarea descrie o parte din pietrele funerare, toate inscripțiile din secolele XVII-XVIII. respectiv acelea din secolul trecut care contribuie cu date la istoria localității.

Old Tombstones at Torockó (Rimetea, Alba County) (Abstract)

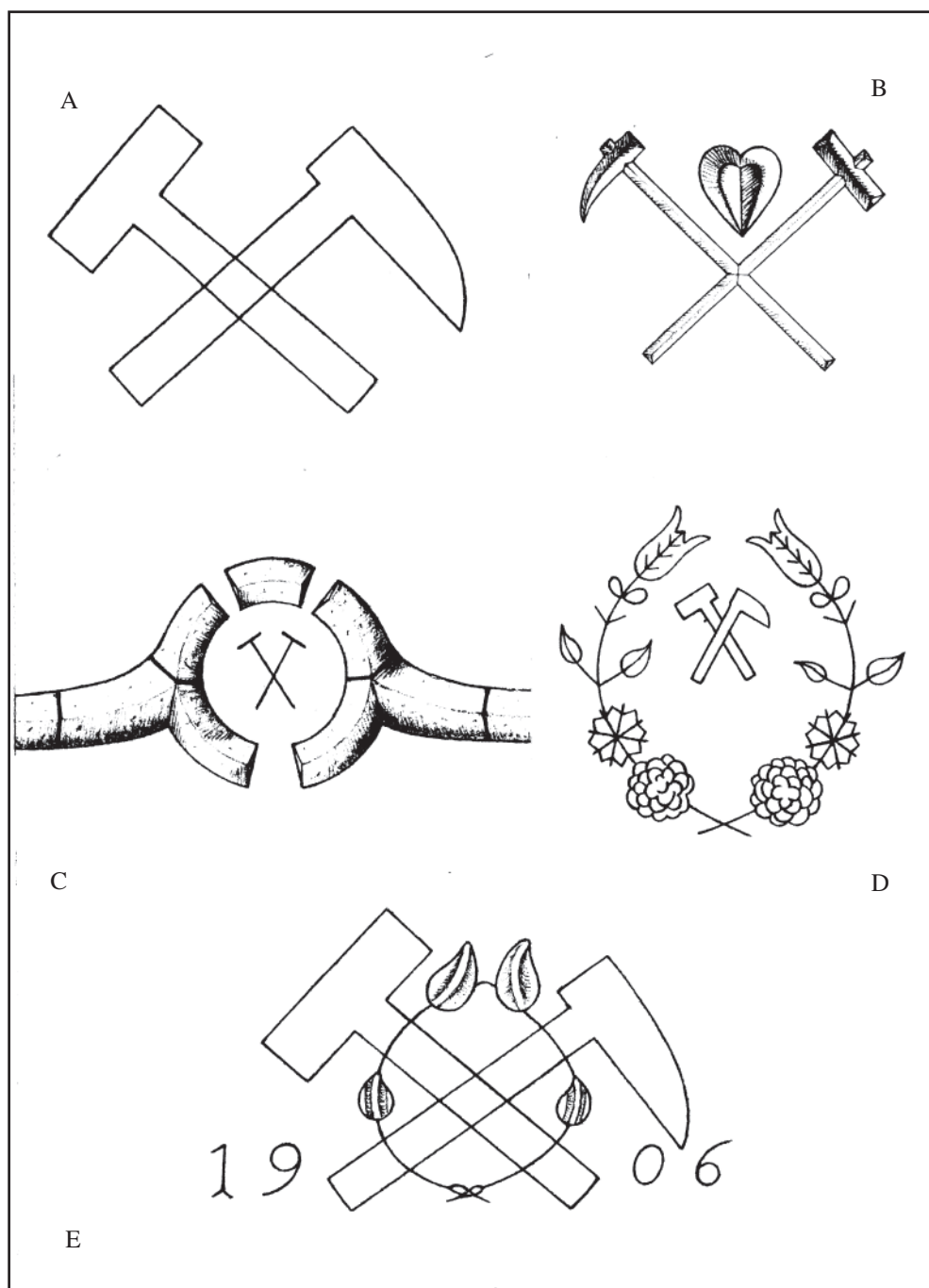
The tombstones in the cemetery of Torockó reflect the specific local economic, social and cultural conditions of the past centuries. The inscriptions are short and obviously cannot compete with the value of other written sources. However, some data represent precious information that completes those in the documents and one can also draw a sketch of the history of the cemetery. The paper describes part of the tombstones, all the inscriptions from the 17th and 18th centuries, respectively those from the past century which contribute with data to the history of the place.

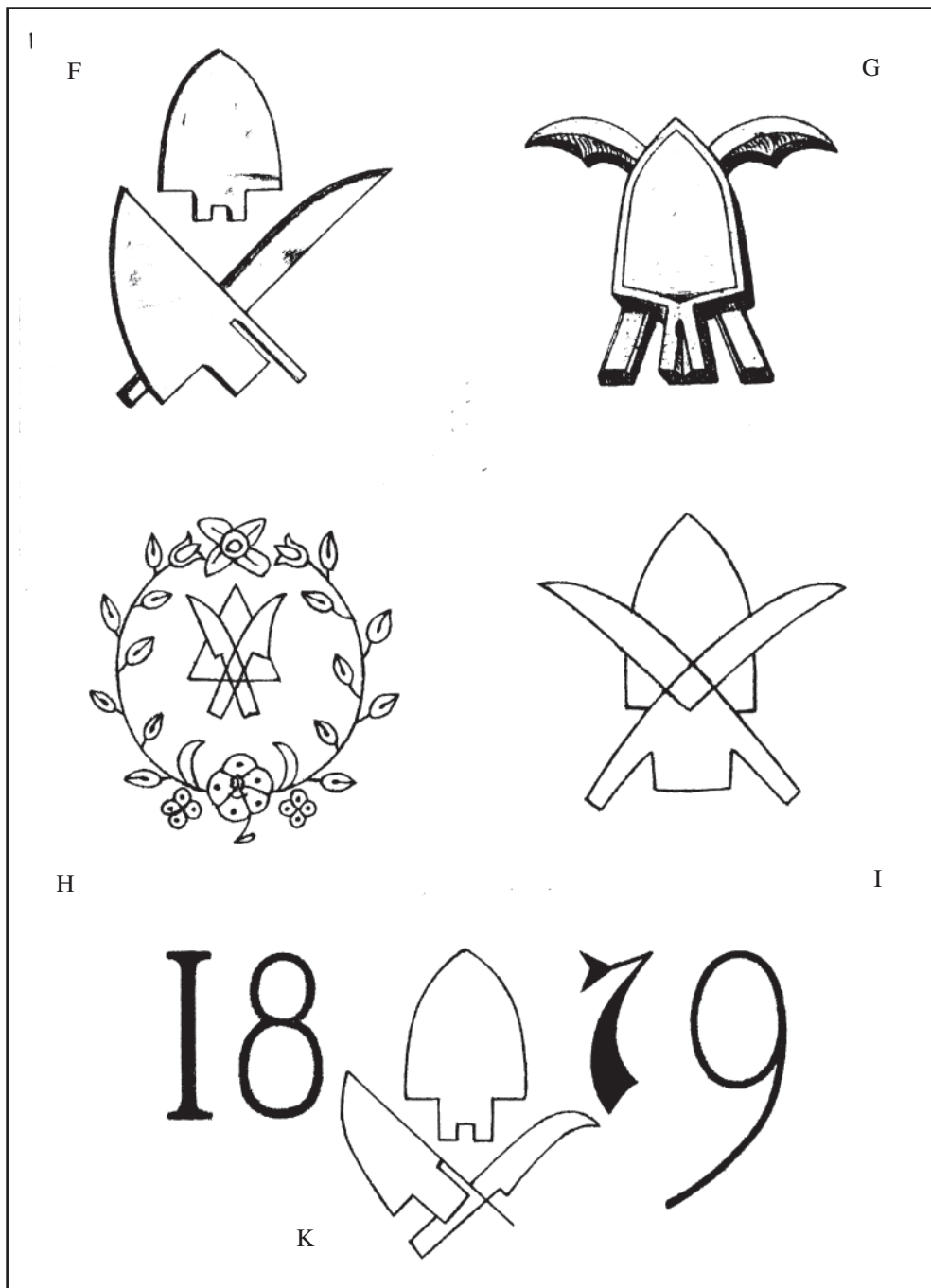
1. ábra A Birgej vázlatos térképe

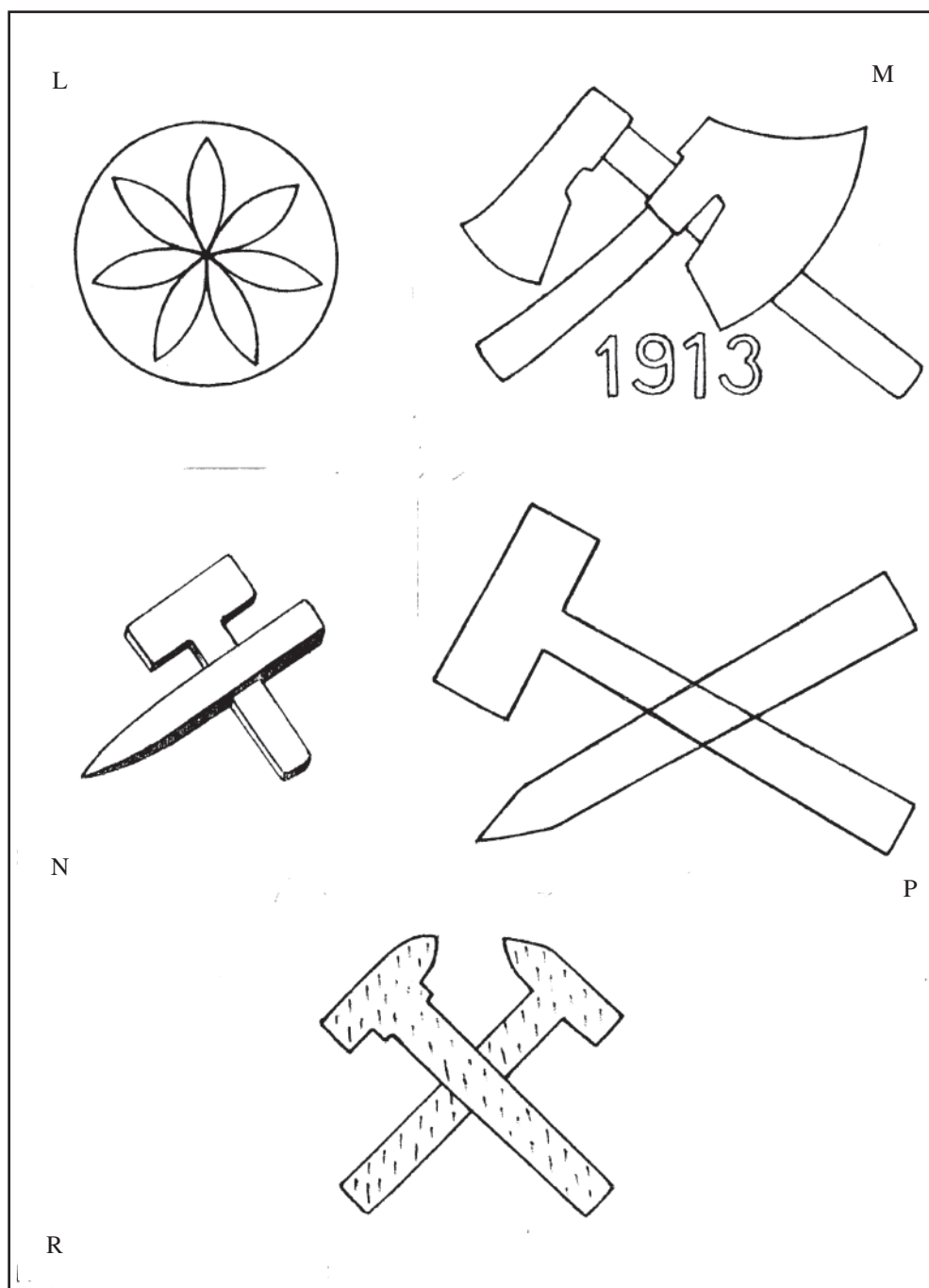

2. ábra Foglalkozási jelvények a Birgej sírkövein

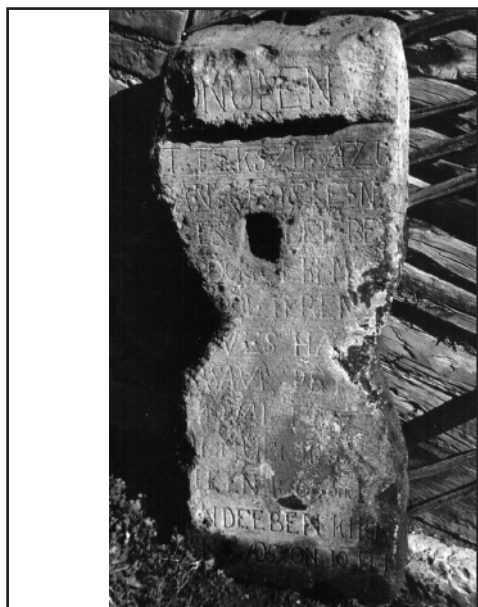

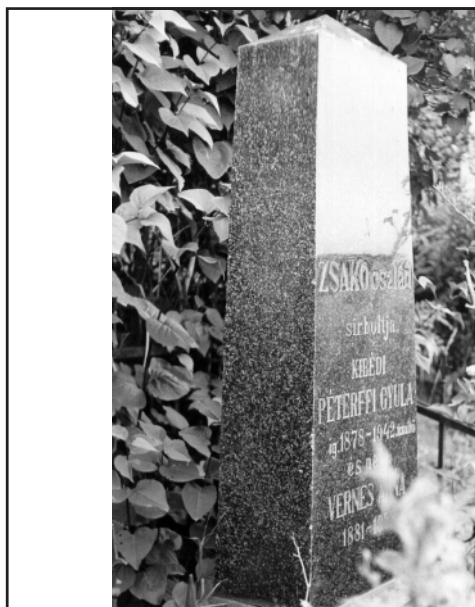

4. ábra Foglalkozási jelvények a Birgej sírkövein

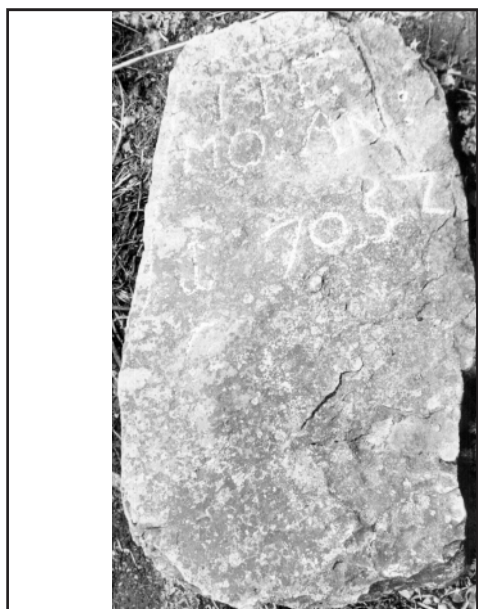

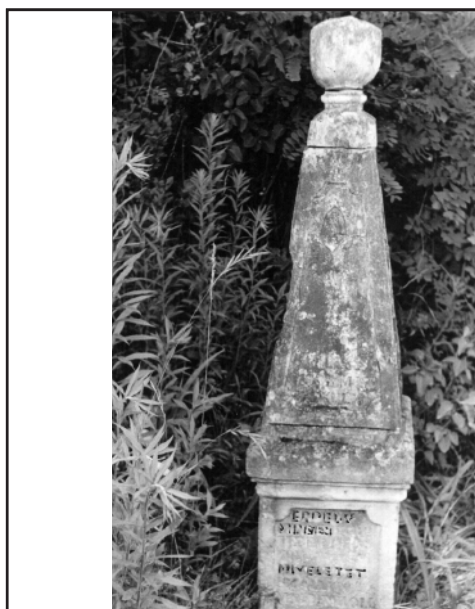
5. ábra Fenyvesdombi sírkő

7. ábra Zsakó István sírköve

6. ábra A Birgej legrégebbi sírköve

8. ábra Borbély Péter sírköve

